

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ ҲУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ
ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ
ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

Тошкент давлат иқтисодиёт университети
ҳузуридаги олий таълим тизими педагог
кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг
малакасини ошириш Тармоқ маркази
директори _____ Г.Ахунова
“ _____ ” _____ 2015 й.

**“ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ ВА ХАЛҚАРО ТАҚҚОСЛАШ
КЎРСАТКИЧЛАРИ”**

МОДУЛИ БЎЙИЧА

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тузувчи: проф. Б.Х. Умурзаков

Тошкент – 2015

МУНДАРИЖА

МУНДАРИЖА	2
ИШЧИ ДАСТУР	3
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ	12
1-мавзу. Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси	12
2-мавзу. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш. (2 соат)	31
3-мавзу. Инсон тараққиёти индекси ва уни ҳисоблаш методикаси. (2 соат)	60
4-мавзу. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни.	82
5-мавзу. Инсон тараққиётидаги халқаро таққослашлар (2 соат)	94
ТАҚДИМОТЛАР.....	110

ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулининг мақсади: педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курс тингловчиларини ҳозирги иқтисодий ривожланиш шароитида жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши замонавий муаммолари ҳақидаги билимларини такомиллаштириш, иқтисодий ривожлантириш, ижтимоий ўсиш ва инсоний тараққиёт мақсади ва моҳиятининг назарий ва амалий асосларига аниқлик киритиш, уларни таҳлил этиш ва кўрсаткич даражаларини баҳолаш бўйича кўникма ва малакаларини таркиб топтириш.

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулининг вазифалари:

- **Инсон тараққиётига таъсир этувчи омиллар**, жамиятнинг иқтисодий муносабатларини ҳаракатга келтирувчи механизмлар олий таълимда ўқитиш жараёнинини технологиялаштириш билан боғлиқликда юзага келаётган муаммоларни аниқлаштириш;

- тингловчиларнинг инсон тараққиёти билан боғлиқ муаммоларни таҳлил этиш кўникма ва малакаларини шакллантириш;

- ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш муаммоларни ҳал этиш стратегияларини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишга ўргатиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникама ва малакаларига қўйиладиган талаблар

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида тингловчилар:

- Аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан боғлиқликда юзага келадиган муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегиялари; замонавий инсон тараққиёти билан боғлиқ атамаларни қўллаш, олий таълимда инсон тараққиётида олий таълим соҳасининг ўрни ва роли билан боғлиқ муаммолар ва уларни ҳал этиш йўлларини **билиши** керак;

- инсон тараққиётининг ҳозирги замон муаммоларга доир кейслар тузиш, улардан амалиётда қўллаш **кўникмаларига эга бўлиши** зарур;

- инсон тараққиёти кўрсаткичлари, ижтимоий ўсиш ва иқтисодий ривожланиш муаммоларни аниқлаш, таҳлил этиш, баҳолаш ва умумлаштириш малакаларини эгаллаши лозим.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модул мазмуни ўқув режадаги “Персонални бошқариш”, “Меҳнат бозори ва уни тартибга солиш”, “Замонавий таълим ва инновацион технологиялар бўйича илғор хорижий тажрибалар” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат				
		Хаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			Мустақил таълим
			жами	жумладан		
				Назай	Амалий машғуллот	
1.	Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси	2	2	2	-	
2.	Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш	8	6	2	4	2
3.	Инсон тараққиёти индекси ва уни ҳисоблаш методикаси	4	4	2	2	-
4.	Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни	4	4	2	2	-
5.	Инсон тараққиётидаги халқаро таққослашлар	8	4	2	4	2
	Жами:	26	22	10	12	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси

(2 соат)

Режа:

1. Инсон ва иқтисодиётнинг ривожланишинг узвий боғликлиги.
2. Инсон ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий мақсади.
3. Инсон тараққиёти концепциянинг юзага келиши ва шаклланиши.

Ҳозирги замон иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг назарий жиҳатлари, уларни ўрганишда юзага келадиган қийинчилар ва уларни бартараф этиш йўллари. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини ташкил этишда ва унинг инновацион салоҳиятини ривожлантиришда инсон тараққиёти концепциясининг ўрни.

2-мавзу. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг

ўзбек миллий моделини шакллантириш (2 соат)

Режа:

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели мазмуни ва моҳияти.
2. Ўзбекистонда демографик ривожланиш тенденциялари.
3. Миллий таълим сиёсатининг ҳуқуқий асослари.
4. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш.

“Демографик ривожланиш”, “Миллий таълим сиёсати” “Таълимнинг ўзбек миллий моделини” тушунчалари: тавсифи, ўзаро алоқадорлиги ва фарқли жиҳатлари. “ метод”, “стратегия” ва “график органайзерлар” тушунчалари.

3-мавзу. Инсон тараққиёти индекси ва уни ҳисоблаш методикаси.

(2 соат)

Режа:

1. Инсон тараққиёти индексимикдори бўйича мамлакатларни таснифлаш ва табақалаштириш.
2. Ўзбекистоннинг ривожланиш контекстида Гендер масалаларини баҳолаш.
3. Гендер муносабатлари ва Ўзбекистонда турмуш даражаси.

Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш умумжаҳон услублари. Инсон тараққиёти ўсиш даражасини белгиловчи кўрсаткичларни таҳлили. Гендер муносабатлари ва аҳоли турмуш даражасини ўлчовлари. Бозор

муносабатларининг ривожланиши, Иқтисодий ва ижтимоий рақобатнинг аҳоли турмуш даражасига таъсири. Ижтимоий табақалашув жараёнлари.

4-мавзу. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни(2 соат)

Режа:

1. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими институтлари.
2. Инсон тараққиёти мақсадида ижтимоий ҳимоя қилиш масалалари.
3. Ижтимоий ёрдамни кучайтириш бўйича ижтимоий сиёсат чоралари.

Бозор иқтисодиёти шароитидага ижтимоий-иқтисодий мавжуд ҳавф-хатарлар. Давлат ижтимоий сиёсатининг шаклланиши, унинг вазифалари ва мақсади. Аҳоли даромадлари. Даромадлар даражасини инфляция шароитида кафолатли сақлаш услублари. Иқтисодий ва молиявий инқироз, сиёсий беқарорлик шароитларда давлатнинг ижтимоий сиёсати чоралари.

5-мавзу. Инсон тараққиётидаги халқаро таққослашлар

Режа:

1. Инсон тараққиёти кўрсаткичлари дунё давлатлари ўртасидаги вазият.
2. БМТ инсон тараққиёти Концепциялари халқаро талаблари.
3. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиш чор-тадбирлари.

Инсон тараққиёти кўрсаткичларга ҳозирги замонда таъсир этувчи асосий ҳавф-хатарлар. БМТ инсон тараққиёти Концепцияси қабул қилиниши, унинг тузилмалари ва асосий талаблари. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиши.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси

(2 соат)

Режа:

1. Инсон ва иқтисодиётнинг ривожланишининг узвий боғликлиги.
2. Инсон ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий мақсади.
3. Инсон тараққиёти концепциянинг юзага келиши ва шаклланиши.

Ҳозирги замон иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг назарий жиҳатлари, уларни ўрганишда юзага келадиган қийинчиликлар ва уларни бартараф этиш йўллари. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини ташкил

этишда ва унинг инновацион салоҳиятини ривожлантиришда инсон тараққиёти концепциясининг ўрни.

2-мавзу. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш (4 соат)

Режа:

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели мазмуни ва моҳияти.
2. Ўзбекистонда демографик ривожланиш тенденциялари.
3. Миллий таълим сиёсатининг ҳуқуқий асослари.
4. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш.

“Демографик ривожланиш”, “Миллий таълим сиёсати” “Таълимнинг ўзбек миллий моделини” тушунчалари: тавсифи, ўзаро алоқадорлиги ва фарқли жиҳатлари. “метод”, “стратегия” ва “график органайзерлар” тушунчалари.

3-мавзу. Инсон тараққиёти индекси ва уни ҳисоблаш методикаси. (2 соат)

Режа:

1. Инсон тараққиёти индексимикдори бўйича мамлакатларни таснифлаш ва табақалаштириш.
2. Ўзбекистоннинг ривожланиш контекстида Гендер масалаларини баҳолаш.
3. Гендер муносабатлари ва Ўзбекистонда турмуш даражаси.

Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш умумжаҳон услублари. Инсон тараққиёти ўсиш даражасини белгиловчи кўрсаткичларни таҳлили. Гендер муносабатлари ва аҳоли турмуш даражасини ўлчовлари. Бозор муносабатларининг ривожланиши, Иқтисодий ва ижтимоий рақобатнинг аҳоли турмуш даражасига таъсири. Ижтимоий табақалашув жараёнлари.

4-мавзу. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни (2 соат)

Режа:

1. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими институтлари.
2. Инсон тараққиёти мақсадида ижтимоий ҳимоя қилиш масалалари.
3. Ижтимоий ёрдамни кучайтириш бўйича ижтимоий сиёсат чоралари.

Бозор иқтисодиёти шароитидага ижтимоий-иқтисодий мавжуд ҳавф-хатарлар. Давлат ижтимоий сиёсатининг шаклланиши, унинг вазифалари

ва мақсади. Аҳоли даромадлари. Даромадлар даражасини инфляция шароитида кафолатли сақлаш услублари. Иқтисодий ва молиявий инқироз, сиёсий беқарорлик шароитларида давлатнинг ижтимоий сиёсати чоралари.

5-мавзу. Инсон тараққиётидаги халқаро таққослашлар

Режа:

1. Инсон тараққиёти кўрсаткичлари дунё давлатлари ўртасидаги вазият.
2. БМТ инсон тараққиёти Концепциялари халқаро талаблари.
3. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиш чор-тадбирлари.

Инсон тараққиёти кўрсаткичларга ҳозирги замонда таъсир этувчи асосий ҳавф-хатарлар. БМТ инсон тараққиёти Концепцияси қабул қилиниши, унинг тузилмалари ва асосий талаблари. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиши.

МУСТАҚИЛ ИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛИ ВА МАЗМУНИ

Мустақил ишни ташкил этишда тингловчилар томонидан “Меҳнат бозорини тартибга солиш” модулида ўрганилаётган масалалар, дискуссиялар бўйича билдирилаётган фикр-мулоҳазаларни шакллантириш мақсадида улар томонидан қўшимча манбалардан, жумладан интернет сайтлари, инглиз тилида чоп этилган адабиётлар ва мақолалардан фойдаланишни кўзда тутади.

Модул бўйича мустақил таълим топшириқлари

1. Таълим соҳасида инсон тараққиёти концепциясини амалга оширишнинг асосий йўналишлари.
2. Инсон тараққиёти концепциясининг юзага келиши.
3. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясини тарғиб этиш.
4. Ўзбекистонда демографик сиёсатнинг истиқболли йўналишлари.
5. Миллий мингйиллик ривожланиш мақсадлари Ўзбекистонда инсон тараққиётининг стратегик масаласи сифатида.
6. Аҳоли фаровонлигини оширишнинг минтақавий жиҳатлари.
7. Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя қилиш тизимининг юзага келиши ва тавсифлари.
8. Барқарор ривожланиш мақсадида атроф-муҳитни бошқариш тизимини такомиллаштириш.
9. Ўзбекистонда гендер муносабатлари таҳлили.
10. Ўзбекистонда бандлик соҳасидаги асосий тенденциялар.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

- 1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012 й.
- 1.2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” Қонуни. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 й., 9-сон
- 1.3. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонуни. www.Lex.uz
- 1.4. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси: (2011 йил 1 июлгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: Адолат, 2011. – 276 б.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва Қарорлари

- 2.1. Каримов И.А. «2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир». - Т.: Ўзбекистон, 2015. - 36 б.
- 2.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори// Халқ сўзи, 2011 йил 20 май, № 100 (5267).
- 2.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 4 апрелдаги “Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш ташкилотларини фаолиятини кучайтириш ва бандликни ошириш” тўғрисидаги 616-сонли Қарори .
- 2.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 6 апрелдаги 616-сонли “Аҳоли бандлигини ошириш ҳамда меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органлари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. – Тошкент: 2007 йил 6 апрель.
- 2.5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун чет элларга кетаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароларини ҳисобга олишни такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори. –Тошкент: 2007. 15 май, 97- сон.
- 2.6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳолини ҳисобга олиш методикасини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори. –Тошкент: 2007. 24 май, 106- сон.

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси вазирликларининг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари

- 3.1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26

сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли қарори.

3.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилиш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПҚ-1533-сон қарори.

3.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 11 февралдаги “2015-2019 йилларга тайёр маҳсулот, бутловчи қисмлар ва материалларни ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш Дастури тўғрисида”ги қарори

3.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 15 майдаги “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4725-сон фармони

IV. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

4.1. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2014-йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Тошкент: “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 17 январь.

4.2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган “2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади” Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Тошкент: “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 18 январь.

4.3. Каримов И.А. Бош мақсадимиз- кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. -Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – 64 б.

V. Дарсликлар, Ўқув қўлланмалар

5.1. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.

5.2. Ўзбекистон Республикаси Президенти БМТ саммитининг Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Т.: Иқтисодиёт, 2010. – 144 б.

5.3. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

5.4. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ. ПРООН. – М.: Весь Мир, 2010. – 244 стр.

5.5. Человеческое развитие. Учебник. – Т.: УМЕД, ПРООН, 2008. - 462 стр.

5.6. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: Учебник. – М.: МДУ, ПРООН, 2008. – 636 стр.

VI. Интернет сайтлари

6.1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот маркази сайти: www.press-service.uz

6.2. Ўзбекистон Республикаси Давлат Ҳокимияти портали: www.gov.uz

6.3. www.mehnat.uz – Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг сайти.

6.4. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

6.5. www.minesonoma.uz – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги сайти.

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

1-мавзу. Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси

(2 соат)

Режа:

1. Инсон ва иқтисодиётнинг ривожланишинг узвий боғликлиги.
2. Инсон ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий мақсади.
3. Инсон тараққиёти концепциянинг юзага келиши ва шаклланиши.

1. Инсон ва иқтисодиётнинг ривожланишинг узвий боғликлиги

Ижтимоий ривожланишнинг бутун тарихи давомида “жамият” категориясига турлича концептуал ёндашувларни кузатиш мумкин. Ижтимоий, фалсафий, иқтисодий назариялар ушбу тушунчанинг турлича талқинларини таклиф этадилар. Масалан, атомистик назария “жамият”га шахслар ва улар ўртасидаги муносабатларнинг жамланмаси сифатида қарайди: “Охир-оқибат бутун жамиятни шахслараро ҳиссиётлар ёки кўрсатмаларнинг нозик тўри сифатида тасаввур этиш мумкин. Ҳар бир муайян шахсга унинг ўзи томонидан тўқилган тўрнинг марказидан жой олиб, айрим одамлар билан бевосита, бутун жаҳон билан эса билвосита боғлиқ ҳолида эканлиги сифатида қаралиши мумкин”.¹

М.Вебер² таълимотига кўра, жамият – шахслар жамланмаси бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз мақсадларига эришишга интилади³.

Умуман олганда, *жамият* – одамларнинг жамоавий фаолиятига асосланган мураккаб, кенг кўламли, кўп даражали очиқ тизимдир. Жамиятнинг моҳияти – ижтимоий организм – ижтимоий институт асосидаги тизимдир.

Ижтимоий институт – ўзини такрор ҳосил қилиш ва ривожлантиришни таъминлаш мақсадида жамоавий фаолиятда иштирок этаётган одамларнинг барқарор уюшмаси бўлиб, у жамиятни такрор ҳосил қилиш ва ривожлантириш учун зарур бўлган кадриятларни яратади.

Қадриятлар – одамлар эҳтиёжларини қондирадиган нарсалардир. Улар, эҳтиёжлар каби, моддий, маънавий ва ижтимоий бўлади.

Тарихан бирламчи – ижтимоий институт – уруғ, оила бўлиб, унда турмуш кечириш ва функцияларни ривожлантириш учун барча зарур нарсалар амалга оширилади. Бу функцияларни алоҳида ижтимоий институтлар бажара бошлагач, улардан кичик ижтимоий тизимлар ва ижтимоий ҳаётнинг соҳалари ташкил топади. Моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш соҳалари мавжуддир.

*Моддий неъматлар (қадриятлар) ишлаб чиқариш соҳаси*ни шунингдек “моддий ишлаб чиқариш” ёки “иқтисодиёт” (тор маънода) деб аташ қабул

¹Социология: Основы общей теории. – М., 1996. С.102

²Максимилиан Карл Эмиль Вебер (Max Weber, 1864-1920) — немиссоциолоғи, тарихчиси ва иқтисодчиси. Иқтисодиёт соҳасидаги асосий асари: Миллат ва миллий иқтисодий сийёсат: ([Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik](#))

³Қаранг: Фролов С.С. Основы социологии. – М., 1997. С.14

килинган. Кенг манода эса *иқтисодиёт* – ижтимоий ҳаётнинг барча сохаларидаги иқтисодий муносабатларнинг жамланмасидир.

Маънавий неъматлар (қадриятлар) ишлаб чиқариши соҳаси икки соҳадан: фан соҳаси ва санъат соҳасидан иборатдир. *Фан соҳаси* объектив билимлар эгалланишини таъминлайди. Бу соҳа фаннинг уч гуруҳига: фалсафа, табиий ва ижтимоий фанларга бўлинади.

Санъат соҳаси воқеликни бадиий асарлар шаклида субъектив тасаввур этишни таъминлайди.

Жамият тизим сифатида амал этиши давомида ривожланиш жараёнлари кечади. Тарихий ривожланиш жараёнида ҳар бир муайян жамият фақат миқдор жиҳатидан эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам ўзгариб, амал этишини, турмуш тарзини ўзгартиради. У жамиятнинг бир туридан ривожланганроқ бошқа турига ўтади.

Асосий ижтимоий институтларнинг амал этиши бевосита ишлаб чиқарувчиларни фаолиятга рағбатлантириш орқали белгиланади. Бу пировард натижада жамият амал этиши ва унинг тузилишини белгилайди. Ўз навбатида бу жамиятнинг ижтимоий турини ажратиб кўрсатиш учун асос яратади.

Иқтисодий тафаккурнинг тарихи кўҳна дунёнинг ёзма манбаларидан бошланади. Қадимий Мисрда суғориш тизими атрофида шакллантирилган, муайян даражада режалик иқтисодиёт мавжуд бўлган. Сурия ва Бобил тузумлари пул институтларини юқори мукаммалик даражасига кўтарганлар, улар кредит ва банк ишидан хабардор бўлганлар. Қадимий Хитойда деҳқончилик, тижорат ва молия масалалари билан мунтазам шуғулланишган. Хитойликлар пулни тартибга солиш ва товар айланмаси устудан назорат қилиш усулларини ишлаб чиққанлар, бу эса маълум таҳлилни талаб этган.

Милoddан аввалги V-IV асрларда қадимий юнон мутафаккирлари Ксенофон, Платон, Аристотель асарларида иқтисодий масалалар илк бор илмий таҳлил қилинган. Улар мурракаб иқтисодий масалаларни қўйибгина қолмасдан, бу саволларга ўз жавобларини берганлар. Кўҳна юнонликлар “иқтисод” (“тежаш”) сўзи асосида “иқтисодиёт” атамасини муомалага киритганлар. Ўша давр олимлари иқтисодиёт дейилганда ўз хўжалигини бойитишга ёрдам берадиган фанни тушунганлар. Улар, шунингдек, меҳнат тақсимооти ғоясини илгари сурганлар, шунингдек турли товарларни бир-бирларига таққослаш асосида умумий мезонни қабул қилиш мумкинлигини тушуниб етганлар. Оддий товар муомаласи билан пулнинг капитал сифатида муомаласи ўртасидаги тафовут ҳам аниқланган.

Кўҳна давр иқтисодий тафаккурининг энг машҳур вакилларида бири кўҳна юнонлик файласуф Платоннинг “Давлат” ва “Қонунлар” асарларида иқтисодий масалалар кўриб чиқилган. Бу асарларнинг биринчисида мукамал давлат тузилиши баён этилган бўлса, иккинчисида давлат анча ҳаётироқ тасвур қилинган. Платоннинг фикрича, идеал давлат – шаҳар-давлатдир. Унда унча кўп бўлмаган ва имконияти борича муқим яшайдиган

аҳоли бўлиши керак бўлган. Худди шунингдек, аҳоли каби унинг бойлиги ҳам муқим бўлиши керак бўлган.

Мазкур давлатда барча иқтисодий ва ноиқтисодий фаолият қатъий тартибга солинган. Аскарлар, дехқонлар, ҳунармандлар ва бошқа фаолият билан шуғулланадиганларнинг ўз доимий тоифалари бўлган, эркаклар ва аёлларга бир хил қаралган. Ана шундай тоифалардан бири – қўриқчилар ёки ҳуқумдорлар ҳамма билан биргаликда яшаши ва уларнинг шахсий мулки ёки оиласи бўлмаган. Худди шу тоифа вакилларига давлатни бошқариш ишониб топширилган.

“Иқтисодий ўсиш” ва “иқтисодий ривожланиш” тушунчаси кўпинча бир маънода талқин этилади, ҳолбуки улар ўртасида жиддий тафовутлар мавжуд. *Иқтисодий ўсиш* (аҳоли жон бошига миллий маҳсулот ёки даромаднинг кўпайиши) жамланма таклиф кўпайишини акс эттиради. *Иқтисодий ривожланиш* эса шунчаки товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг кўпайишига қараганда кенгроқ маънога эгадир. Иқтисодий ўсишдаги жон бошига даромад кўрсаткичига қўшимча равишда иқтисодий ривожланишда иқтисодиётдаги сифат ва таркибий ўзгаришлар ҳам назарда тутилади.

Жамиятни иқтисодий ривожлантириш иқтисодий ўсиш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар, аҳоли турмушининг шароитлари ва сифатини такомиллаштириш каби тушунчаларни қамраб оладиган кенг кўламли жараён дир. Иқтисодий ривожлантиришнинг турли – АҚШ, Германия, Хитой, Жанубий-Шарқий Осиё, Япония, Ўзбекистон ва бошқа моделлари мавжуд. Уларнинг турличалиги ва миллий хусусиятларга эгаллигига қарамасдан мазкур жараённи акс эттирадиган умумий қонуниятлар ва мезонлар мавжуддир.

Умунан олганда эса жамиятни иқтисодий ривожлантириш зиддиятли ва ўлчаш мураккаб бўлган жараён ҳисобланади. Бу жараёнда иқтисодиётда ўсиш ва пасайиш, микдор ва сифат ўзгаришлари ижобий ва салбий тенденциялар кузатилади.

XX асрда ҳам кўпгина назарийчилар ривожлантириш жараёнини ҳар бир мамлакат босиб ўтиши керак бўлган иқтисодий ўсишнинг қатор босқичлари сифатида таърифлаганлар. Улар ишлаб чиқариш жамланма ҳажмининг кўпайиши (масалан, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши) аҳоли умумий фаровонлигини оширади, деб ҳисоблаганлар. Бунинг асосида ишлаб чиқариш даромад келтиради, даромаднинг ортиши эса моддий ёки иқтисодий фаровонликни яхшилайти деган фикр ётарди.

Бу У.У. Ростоунинг⁴ “Иқтисодий ўсиш босқичлари” (1961 йил) китобида ўзининг яққол ифодасини топган. Мазкур муаллифнинг концепциясига кўра жамиятнинг иқтисодий ўсиш асосида бир босқичдан иккинчисига тарихий ўтишида қуйидаги принципиал фарқлар мавжуд:

⁴Уолт Уитмен Ростоу (Walt Whitman Rostow, 1916-2003) — америкалик иқтисодчи, саноат ривожланишидан кейинги босқич жамияти назариясини ишлаб чиққан. Асосий асари: “Иқтисодий ўсиш жараёни” (“The Process of Economic Growth”, 1960).

- иқтисодиётнинг тармоқ таркиби;
- техника тараққиётининг даражаси;
- жамғарманинг миллий даромаддаги салмоғи (жамғарма нормаси);
- истеъмол таркиби ва даражаси.

У.У. Ростоу ривожланишнинг 5-та асосий босқичларини ажратиб кўрсатган (1.1- жадвал):

1.1-жадвал

У.У.Ростоунинг иқтисодий ривожланиши босқичлари⁵

Кўрсаткичлар	Иқтисодий ривожланишнинг асосий турлари				
	Анъанавий жамият	Ўтиш жамияти	“Парвоз”	“Етуклик”	“Юқори даражадаги оммавий истеъмол даври“
Амал этиш даври (йил)	1770-1830	1830-1880	1880-1930	1930-1980	1980 йилдан
Ишлаб чиқаришнинг ҳал қилувчи омиллари	Тўқимачилик машиналари	Буғ двигатели	Электр двигатели, пўлат	Ички ёниш двигатели, нефть	Микроэлектроника
Етакчи тармоқлар	Тўқимачилик саноати	Машинасозлик, кўмир саноати	Электротехника, пўлат ишлаб чиқариш	Автомобилсозлик, нефтни қазиб олиш ва қайта ишлаш	Электрон саноати, дастурий таъминот
Етакчи давлатлар	Буюк Британия, Франция	Буюк Британия, Франция	Германия, Буюк Британия	АҚШ, Ғарбий Европа, Япония	Япония, АҚШ, Ғарбий Европа

1. *Анъанавий жамият.* Бу қўл меҳнат қуролига асосланган ибтидоий ва турғун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, иерархик ижтимоий тузилма, ер эгаларининг ҳукмронлиги, фан ва техника даражаси Ньютондан аввалги даврга хос бўлган жамиятдир. Мазкур босқичда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш имкониятлари чекланганлиги, бир тарафдан, иқтисодий ўсиш суръатларининг пастлиги, иккинчи томондан, туғилиш даражасининг юқорилиги сабабли даромадлар камайган. Шундан сўнг аҳоли сони ва даромадлар миқдори барқарорлашадиган хусусиятлар пайдо бўлган. Мазкур босқичда миллий маҳсулотни такрор хосил қилишни кенгайтириш учун амалда шарт- шароит бўлмаган.

2. *Ўтиш жамияти ёки “парвозга тайёргарлик”.* Мазкур босқич иқтисодий ўсиш суръатларини кескин оширишга замин яратган. Бу пайтда

⁵Hess P., Ross C. Economic Development: Theories, Evidence and Policies. - Philadelphia etc., 1997. P 98

ишлаб чиқаришда янги технологиялар қўлланла бошланган, капитал қуйилмалар кўпайган, “тадбиркорларнинг янги тоифаси” пайдо бўлган, марказлашган давлат таркиб топган. Ушбу босқичда ишлаб чиқаришга фан ютуқлари жорий этилиши натижасида иқтисодий юксалиш тезлашган, коммуникациялар ва халқаро савдо ривожланган, қишлоқ хўжалиги ва кон саноатига инвестициялар киритиш кўпайган.

3. *“Парвоз”*. Бу капитал жамғарилиши салмоғнинг ортиши (капитал қуйилмалар миқдори миллий даромаднинг 5,0 % дан 10,0% гача ортади) ва жадал иқтисодий ўсиш (айниқса, саноатда), ишлаб чиқариш усулларида туб ўзгаришлар содир бўладиган саноат инқилоби босқичидир. Бевосита ана шу, узок муддат давом этмайдиган, лекин нихоятда жўшқин бўладиган босқич саноат ривожланишидан аввалги даврдан саноат ривожланиши жамиятига ўтишда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

4. *“Етуклик”*. Ушбу босқич саноатнинг жадал ривожланиши, капитал қуйилмалар даражаси янада кўпайиши (миллий даромаднинг 20,0 % гача), фан ва техника ютуқларини кенг жорий этилиши, шаҳар аҳолиси салмоғи аҳоли умумий сонининг 60,0-90,0% гача етиши, малакали меҳнат улушининг ортиши хусусиятларига эгадир.

5. *“Юқори даражадаги оммавий истеъмол даври”*. Мазкур босқичда жамиятда аввалги босқичлардагидек ишлаб чиқариш эмас, балки истеъмол асосий муаммо бўлади. Шу сабабли хизмат кўрсатиш ва кенг истеъмол моллари ишлаб чиқариш иқтисодиётнинг асосий тармоқларига айланади, янги ўрта синф ҳамда “умумий фаровонлик давлати” шаклланади⁶.

У.У. Ростоу ўзининг 1971 йилда нашр этилган “Сиёсат ва ўсиш босқичлари” янги асарида бу беш босқичга олтинчи – “турмуш сифатини излаш” босқичини ҳам қўшган. Ушбу босқичда инсоннинг маънавий камол топиши биринчи даражали аҳамият касб этади. У.У. Ростонинг хисоблашича, ривожланишнинг бу босқичлари жаҳондаги барча мамлакатлар учун бир хил бўлишига қарамасдан, уларни босиб ўтиш ҳар бир давлат учун ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Тараққиётда орқада қолган мамлакатлар илғор давлатлар тажрибасини ўзлаштириш ва уларни қувиб етиш, ҳатто улардан ўзиб кетиш имкониятларига эга бўладилар. Масалан, АҚШда “парвоз” босқичи Буюк Британияга нисбатан ярим аср кейин бошланган бўлса ҳам Америка “юқори даражадаги оммавий истеъмол даври”га Буюк Британиядан бир неча ўн йил илгари етиб келди.

Ёки XX асрнинг иккинчи ярмида Осиё энг жадал ривожланаётган минтақага айланди. Ушбу даврда Япония, кейин Хитой ҳамда Жанубий-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари иқтисодий ривожланишда юқори натижаларга эришдилар. Ушбу давлатларда ЯИМнинг ўсиш суръатлари ривожланган мамлакатларнинг кўрсаткичларидан икки баробар ортди. Натижала таррақий этган давлатларнинг жаҳон иқтисодиётидаги

⁶Rostow W.W. The Process of Economic Growth. 2 ed. - Oxford, 1930. P.319.

улуши 63,0 % дан 52,0 % га пасайган бўлса, ривожланаётган мамлакатларнинг улуши 21,7 % дан 31,4 % га етди.

Ўсиш босқичлари назарияси инсоният ривожланиши тарихий жараёнларини асослашда олға қараб қўйилган жиддий қадам бўлишига қарамасдан, у қатор камчиликлардан ҳоли эмас. Бу камчиликларнинг энг асосийси - мазкур концепцияда ривожланиш аввалгидек ўсишнинг юқори суръатлари билан айнанлаштирилишидир. Бунда чуқур ижтимоий институционал ўзгаришлар сояда қолиб, инвестициялар ҳажмининг нисбати ва ялпи миллий маҳсулот ўсишининг суръатлари биринчи ўринга кўтарилган.

XX асрнинг 70-йилларида иқтисодий назария янги классик йўналишининг тарафдорлари иқтисодий ўсишнинг маълум бўлган тизимларига ўзларининг модернизация концепциясини қарши қўйдилар. Маълумки, янги классик назарияда иқтисодий модернизициялаш учун ресурсларни аграр сектордан саноат ишлаб чиқаришига қайта тақсимлаш зарурлиги асосланган. Бунда, биринчидан, жамғариш муаммосини (яъни, жамғармаларни жалб этиш ва уларни инвестицияларга айлантириш) муаммоси, иккинчидан, иш билан бандлик (яъни иш кучини меҳнат таклифи юқори бўлган соҳадан меҳнат таклифи кам соҳаларга қайта тақсимлаш) муаммосини ҳал этиш талаб этиларди. Шу сабабли модернизацияга, энг аввало, моддий ва меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш, секторлар ўртасида айрибошлаш (меҳнат унумдорлиги паст бўлган секторларни қисқартириб, меҳнат унумдорлиги юқори бўлган секторларни кенгайтириш) воситаси сифатида қаралар эди⁷.

Турли мамлакатлардаги тарихий ва жўғрофий шарт-шароитларнинг ва ривожланиш даражасининг, моддий ва молиявий ресурсларнинг турлича эканлиги бу давлатларнинг иқтисодий ривожланиши даражасини ягона бир иқтисодий кўрсаткич билан баҳолаш имконини бермайди. Шунинг учун мазкур кўрсаткичларнинг бутун бир тизими мавжуд бўлиб, улар орасида, энг аввало, қуйидагилар ажратиб кўрсатилади:

- реал ЯИМнинг умумий ҳажми;
- аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ва ялпи миллий маҳсулот;
- иқтисодийнинг тармоқ таркиби;
- аҳоли жон бошига асосий турдаги маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилиши;
- аҳолининг турмуш даражаси ва турмуш сифати;
- иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) - миллий мансублиги ва ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланилишидан қатъи назар давлат ҳудудида истеъмол, экспорт ва жамғариш учун иқтисодийнинг барча соҳаларида йил давомида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар ва хизматлар (яъни, бевосита истеъмол

⁷Fell A., Paauw D. Analysis of the Open Dualistic Economy. An Application to the Philippine. - Washington, 1996.P.46.

учун мўлжалланган) бозор қийматини ифода этадиган энг муҳим макроиктисодий кўрсаткичлардан биридир. Биринчи бор бу кўрсаткич 1934 йилда Саймон Кузнец томонидан таклиф этилган.

Номинал (мутлақ) ЯИМ – мазкур йилнинг жорий нархларида ифода этилади.

Реал (инфляция ҳисобга олинган ҳолдаги) ЯИМ – аввалги ёки ҳар қандай бошқа база йили нархларида ифода этилади. Реал ЯИМда ЯИМ нинг ўсиши нархнинг қимматлашиши билан эмас, балки ишлаб чиқаришнинг реал ўсиши орқали изоҳланади.

Мамлакатнинг ЯИМ ҳам миллий валютада, ҳам аниқроқ халқаро таққослаш учун харид қобилияти паритетида (ХҚП) ифода этилиши мумкин.

Харид қобилиятининг паритети – бу турли мамлакатлар икки ёки бир неча пул бирликларининг нисбати бўлиб, мазкур нисбат муайян товарлар ва хизматлар тўпламига нисбатан харид қобилиятини аниқлаш учун ўрнатилади. Харид қобилиятининг паритети назарияси Густав Кассель⁸ томонидан ишлаб чиқилган. Унга мувофиқ валюталар курсларининг табиий баҳоси харид қобилияти паритетига мосдир.

Масалан, агар А валютаси курсининг Б валютасига нисбатан паритети юқори бўлса товарларни Б мамлакатида харид қилиш ва уларни А мамлакатига экспорт қилиш манфаатлидир. Бу А мамлакатида товарлар таклифини, Б мамлакатида эса товарлар талабини, Б мамлакати валютасига талабни ва А мамлакатига нисбатан валюта таклифини кўпайтиради. Натижада валюталар курслари паритет нисбатига қайтади.

Мисол: Айтайлик, Ўзбекистонда товар бирлигининг нархи 4000 сўм, АҚШда – 2 доллар бўлса, бунда сўмнинг долларга нисбатан курси 1 АҚШ долларига 2000 сўмни ташкил этиши керак. Агар валюта курси 1 доллар учун 1750 сўм бўлса, товарни Россияда харид қилиш (4000 сўм), АҚШда эса сотиш (2 доллар) фойдалидир. Чунки 2 долларни жорий курс бўйича 3500 сўмга алмаштириш, бундай ҳар бир битимда товар бирлигига 500 сўмни ташкил этадиган даромад олиш имкониятини беради. Тегишли равишда АҚШда товар нархи арзонлашади, Ўзбекистонда товар нархи қимматлашади, долларнинг сўмга нисбатан курси эса пасаяди. Натижада нархлар ва курсларнинг янги даражасида мутаносибликка эришилади.

Харид қобилиятининг паритети моделининг амал этиши фақат товар ва пулларнинг эркин ҳаракат қилиши шароитларидагина имконияти борлиги ҳисобга олинадиган бўлса, амалиётда валюта курслари паритетдан жиддий равишда оғиши мумкин (бож тўловлари, экспорт ва импорт чекловлари, транспорт чиқимлари қанчалик юқори бўлса валюталарнинг номинал курси билан уларнинг паритети миқдори ўртасидаги фарқ шунчалик катта бўлади). Бунда биржада у ёки бу валютага талаб, яна бошқа кўпгина омиллар ҳам ҳисобга олиниши керак.

⁸Карл Густав Кассель (*Karl Gustav Cassel, 1866-1945*) — швед иқтисодчиси, Стокгольм мактабининг вакили. Асосий асарлари: “Социал иқтисодиёт назарияси» (“Theoretische Sozialökonomie”, 1918), “Иқтисодиёт фанининг фундаментал ғоялари” (“Fundamental Thoughts in Economics”, 1925).

ЯИМ қуйидаги усулларда ҳисоблаб чиқилади:

даромадлар бўйича: ЯИМ = Миллий даромад + амортизация + билвосита солиқлар – субсидиялар – хориждан соф омиллик даромад.

Мазкур формула даромадлар бўйича ЯИМни БМТнинг миллий ҳисобварақлари тизимида ифодалайди;

ҳаражатлар бўйича: ЯИМ = Пировард истеъмол + Капиталнинг ялли жамғарилиши (фирмага инвестициялар: дастгоҳлар, жиҳозлар, заҳиралар харид қилиш, ишлаб чиқариш жойи) + Давлат харажатлари + Экспорт – импорт.

Пировард истеъмол қуйидаги институционал секторлар томонидан ишлаб чиқарилган шахслар ёки жамиятнинг пировард эҳтиёжларини кондиришга харажатларини камраб олади:

- уй хўжалиги сектори;
- давлат ҳокимияти органларининг сектори;
- уй хўжалиқларига хизмат кўрсатадиган хусусий нотижорат ташкилотларининг сектори.

Ҳозирги вақтда ЯИМ ҳажми мамлакат ҳудудида яратилган қўшимча қиймат жамланмаси сифатида (бунда ҳам ишлаб чиқариш, ҳам хизмат кўрсатиш соҳасидаги қўшимча қиймат назарда тутилади) ҳисоблаб чиқилади. Қўшимча қиймат корхона даромадлари билан моддий харажатлар ўртасидаги тафовут сифатида баҳоланади ва маҳсулот (хизмат) ҳисобидан тўланадиган билвосита солиқлар ҳисобга олинмайди. Натижада ЯИМнинг умумий ҳажми ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида қайд этилган қўшимча қиймат йиғиндисидан фарқ қилади. Чунки бунда соф билвосита солиқлар (бизнесга давлат томонидан ажратиладиган субсидиялар айириб ташланган билвосита солиқлар) қўшимча қиймат йиғиндисидан чиқариб ташланган бўлади..

ЯИМ кўрсаткичи мамлакат иқтисодиётига инвестициялар киритиш мақсадга мувофиқлиги нуқтаи назаридан бу давлатдаги жорий вазиятни акс эттиради.

Ялли миллий маҳсулот (ЯММ) – мамлакатда йил давомида ишлаб чиқарилган пировард (тайёр) маҳсулотнинг бозор нархларидаги қийматини ифода этадиган, энг кенг тарқалган умумлашма макроиқтисодий кўрсаткичларидан биридир. ЯММга муайян давлатга тегишли ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланилган ҳолда ҳам шу мамлакатда, ҳам чет элларда яратилган маҳсулот қиймати киритилади.

Аҳоли жон бошига ЯИМ ва ЯММ иқтисодий ривожланиш даражасининг асосий кўрсаткичлари ҳисобланади. *Аҳоли жон бошига ЯИМ* иқтисодий ривожланиш даражасини кўрсатади. Шу билан бирга мазкур кўрсаткичда ишлаб чиқаришнинг тармоқ таркиби, ишлаб чиқарилаётган товарларнинг

сифати, маҳсулот бирлигига материаллар ва энергия сарфининг самарадорлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Мутахассисларнинг фикрига кўра, ЯИМ, шу жумладан аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ ҳажми иқтисодиёт ривожланганлигининг энг мақбул кўрсаткичи ҳисобланмайди. Чунки мазкур индикатор турмуш сифатини яхшилаш ёки барқарорлаштириш учун фақат даромадлар ва харажатлар ҳажмини ҳисобга олади. Лекин ушбу кўрсаткичлар ёрдамида аҳоли жон бошига даромадлар ёки харажатларнинг тақсимланишини аниқлашнинг имконияти йўқ.

Мамлакатнинг миллий даромади амортизация тўловлари (асосий фондларнинг ейилиши) ва билвосита солиқлар айириб ташланган ҳолдаги ялпи миллий маҳсулотга тенгдир. Миллий даромадни иккинчи бир усулда - иш ҳақи, саноат ва савдо фойдаси, киритилган капитал учун фоиз ва ер рентаси сифатидаги бир йиллик барча даромадлар йиғиндиси сифатида аниқлаш мумкин.

Миллий даромад мамлакат иқтисодий ривожланишининг энг муҳим умумлашма кўрсаткичларидан биридир. Миллий ҳисобварақлар тизимида 1993 йилга қадар ялпи миллий даромад ялпи миллий маҳсулот деб номланиб келган. Ялпи миллий даромад асосий воситаларининг ейилиши айриб ташланса, *соф миллий даромад* (илгари бу соф миллий маҳсулот деб аталарди) ҳосил бўлади. Миллий даромаднинг ялпи ички маҳсулотдан асосий фарқи шундан иборатки, миллий даромад – бу даромадлар кўрсаткичи бўлиб, иқтисодиёт барча секторлари бирламчи даромадларининг йиғиндисини ифода этади. Ялпи қўшимча қиймат ва ялпи ички маҳсулотга эса ишлаб чиқариш кўрсаткичлари сифатида қаралади.

“Ялпи миллий даромад” ва “соф миллий даромад” атамалари маҳсулот ишлаб чиқариш билан эмас, балки даромадлар категорияси билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар моҳиятини тўлароқ ифода этади. Одатда иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда олинган ва хорижга берилган бирламчи даромадларнинг сальдоси ижобий, ривожланаётган мамлакатларда эса салбий бўлади. Шунинг учун ривожланган мамлакатларда ялпи миллий даромад ялпи ички маҳсулотга қараганда ортиқроқ, ривожланаётган мамлакатларда эса камроқ бўлади. Бойроқ бўлган ривожланган мамлакатлар молиявий ва моддий ресурсларни тақдим этиш орқали ривожланиётган мамлакатларда улардан фойдаланганлиги ҳисобига даромад топиши туфайли шундай бўлади.

Аҳолининг *турмуш даражаси* ва *турмуш сифати* кўрсаткичлари мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривожланишининг даражасини акс эттиради.

Аҳоли турмуш даражаси дейилганда, одамларнинг зарур моддий ва маънавий неъматлар билан таъминланганлиги, улар истеъмоли ва эҳтиёжлари қондирилганлиги даражаси тушунилади. Турмуш даражаси:

- тор маънода – аҳолининг истеъмол эҳтиёжлари қондирилганлиги, истеъмолнинг топилган даромад ва қилинган харажат орқали қондирилиши;

- кенг маънода – инсон ривожланишиш даражаси (саломатлик, эҳтиёжларни қондириш имкониятлари) ва унинг яшаш шарт-шароитлари (атроф-муҳит, хавфсизлик) англонади.

Одатда аҳоли турмуш даражаси қуйидагича таснифланади:

- *фаровонлик* (инсон баркамол ривожланишини таъминловчи неъматлардан тўлиқ фойдаланиш имконияти);

- *нормал даража* (инсон жисмоний ва интеллектуал қобилиятларини такрор ҳосил қилишни таъминловчи илмий асосланган оқилона истеъмол даражаси);

- *камбағаллик* (иш кучини такрор ҳосил қилиш учун моддий неъматлардан уларнинг қуйи чегараси доирасида фойдаланиш имконияти);

- *қашшоқлик* (моддий неъматлардан биологик мезонлар асосида минимал даражада фойдаланиш).

2. Инсон ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий мақсади

Юқорида қайд қилинганидек, иқтисодий ўсиш ялпи ички маҳсулот ижобий динамикаси асосида миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг узок муддатли ўзгаришидир. Миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг барқарор ўсиши эса иқтисодиёт тармоқлари ривожланганлиги даражасига боғлиқдир.

Жаҳон мамлакатлари ўз ривожланиш даражаси бўйича одатда қуйидаги босқичларда деб ҳисобланадилар:

- *иқтисодий ривожланишнинг саноат ривожланишидан олдинга босқичида*. Бу босқичда иқтисодий ривожланишнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи иқтисодиётнинг аграр сектори ҳисобланади;

- *иқтисодий ривожланишнинг саноат ривожланиши босқичида*. Бу босқич асосини саноат ишлаб чиқариш ва фан-техника тараққиёти ташкил этади;

- *иқтисодий ривожланишнинг саноат ривожланишидан кейинги босқичида*. Бу босқичда юқори фан сиғимига эга тармоқлар, шу жумладан ахборот технологиялари биринчи даражали аҳамият касб этади.

Саноати ривожланган жамият назариясига кўра, бошланғич босқичда саноат секторининг ўсиши асосан оммавий ишлаб чиқариш ҳисобига таъминланади. Фан-техника тараққиёти юқори технологияли тармоқларни ривожлантиришни рағбатлантиради, ишлаб чиқаришнинг механизациялаштирилиши ва автоматлаштирилиши ходимлар малакасига талабни оширади. Меҳнат жараёнлари механизациялаштирилиши ва автоматлаштирилиши натижасида мазкур тармоқдан бўшатилаётган хордимлар хизмат соҳасига ўтадилар ва жамият босқичма-босқич саноат ривожланишидан кейинги ҳолатга ўтади.

Саноати ривожланган жамиятда иқтисодий ўсиш ва инсонни ривожлантириш хусусиятига саноатдаги таркибий ўзгаришлар таъсир кўрсатади. Жаҳондаги кўпгина мамлакатларнинг тажрибаси саноатни ривожлантириш таркибий ўзгаришларнинг уч босқичи орқали рўй беришидан далолат беради:

1. *Мехнат сарфи юқори бўлган ишлаб чиқаришни ривожлантириш.* Ушбу жараён, бир тарафдан, иш хақи даражаси паст бўлишини назарда тутуди, бу ўз навбатида оилаларнинг даромадига ва инсонни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатади. Иккинчи томондан, иш жойлари сонининг кўпайтирилиши иш билан бандликни рағбатлантиради. Бу аҳоли сони барқарор юқори даражада кўпайиб борадиган ҳамда фан ва технология етарли даражада ривожланмаган кўпгина ривожланаётган мамлакатлар учун хосдир. Айни пайтда кўп мехнат сарфи талаб қиладиган тармоқларнинг устуворлиги инсонни ривожлантириш даражасини мутаносиб тақсимлаш муаммосини ҳал этишга ёрдам беради.

2. *Капитал сизими юқори бўлган ишлаб чиқаришларни ривожлантириш* иш хақи ва даромад даражаси юқорироқ бўлишини таъминлайди, бу эса инсонни ривожлантириш имкониятларини кенгайтиради. Айни пайтда бундай ривожланишда ушбу ишлаб чиқаришлардаги капиталнинг улуши иш кучи салмоғидан юқори бўлади. Бу эса иш билан бандликка салбий таъсир кўрсатади.

3. *Фан сизими юқори бўлган ишлаб чиқариш* юқори капитал сизими хусусиятига эгадир. Юқори мехнат унумдорлиги ва рентабеллик инсонни ривожлантириш салоҳиятини сезиларли даражада оширишни таъминлайди.

Ўзбекистонда маъмурий-буйруқбозлик тузумидан бозор иқтисодиётига ўтишда Президент И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган, “*ўзбек модели*” номини олган ислохотлар амалга оширилмоқда. Мазкур моделнинг принциплари қуйидагилардан иборатдир:

- *иқтисодиётни мафкурадан холи этиш, унинг сиёсатдан устунлигини таъминлаш;*

- *давлатнинг бош ислохотчи вазифасини бажариш, яъни ислохотлар ташаббускори бўлиши ва уларни мувофиқлаштириб бориши;*

- *қонун устуворлигини таъминлаш;*

- *кучли ижтимоий сиёсат юритиш;*

- *ислохотларни босқичма-босқич ва изчил олиб бориш.*

Мамлакатда бу илмий асосланган, пухта ишлаб чиқилган ва собитқадамлик билан изчил амалга оширилаётган ислохотлар туфайли ишлаб чиқариш оммавий равишда пасайиб кетиши, ички ва ташқи давлат қарзи хаддан ташқари ортиши, аҳолининг турмуш даражаси кескин камайишига йўл қўйилмади.

1997-2003 йилларда мамлакат иқтисодиёти йилига 3,8 % – 5,2% ўсиш даражасида ривожланиб борди. 2004 йилдан бошлаб қулай тадбиркорлик муҳитини яратиш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга қаратилган иқтисодий ислохотларнинг чуқурлаштирилиши натижасида Ўзбекистонда йилига 7,0 % – 9,0% даражасида барқарор иқтисодий ўсиш суръатлари таъминланмоқда. Жумладан, Ўзбекистонда ЯИМнинг ўсиши суръатлари 2008 йилда 9,0%, 2009 йилда - 8,1%, 2010 йилда эса 8,5%, 2011 йилда 8,3 % ни ташкил этди.

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда кўлга киритилган натижалар Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки ва бошқа нуфузли халқаро молия ташкилотлари томонидан юксак баҳоланмоқда. Халқаро валюта жамғармасининг баҳолаш миссияси баёнотида жумладан бундай дейилади: “Ўзбекистон жадал ўсишга эришди ва глобал молиявий инқирозга қарши самарали чоралар кўрди. Кейинги беш йилда Ўзбекистонда ўсиш суръатлари ўртача 8,5 % ни ташкил этди ва бу Марказий Осиёдаги ўртача ўсиш кўрсаткичидан юқоридир”.

2011 йилда 2000 йилга нисбатан миллий ялпи ички маҳсулот ҳажми икки баробарга (харид қобилияти паритети бўйича ушбу даврда ЯИМ нинг ўсиши 2,6 ортди), аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 1,7 маротабага кўпайди. 2000-2011-йиллар мобайнида ялпи ички маҳсулот ҳажми 2,1 баробар ошди. Мазкур кўрсаткич бўйича Ўзбекистон дунёнинг иқтисодиёти жадал ривожланаётган мамлакатлари қаторидан жой олди.

Ўзбекистонда тадбиркорлик муҳити жиддий равишда яхшиланганлиги, иқтисодий ўсиш юқори суръатлари барқарор хусусиятга эгалигини инвестициявий фаоллик кўрсаткичлари яққол исботлаб турибди. Хусусан, 1990 - 2000 йилларда ўзлаштирилган капитал қўйилмаларнинг ҳажми 3,8 баробарга ортди, 2010 йилда эса мамлакат иқтисодиётида ўзлаштирилган капитал қўйилмаларнинг ҳажми 9,7 млрд АҚШ долларига тенг бўлди. Бу кўрсаткич 1990 йилга нисбатан 11,6 ортди.

Мамлакатда корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш ҳамда замонавий, юксак технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришни ташкил этишни тезлаштириш борасида фаол инвестиция сиёсати юритишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2011 йилда молиялаштиришнинг барча манбалари ҳисобидан қиймати 10,8 млрд. АҚШ долларидан ортиқ капитал қўйилмалар ўзлаштирилди. Инвестицияларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 23,9 % га етди.

2011 йилнинг ўзида иқтисодиётнинг реал секторига 2,9 млрд. АҚШ доллари ҳажмида хорижий инвестициялар жалб қилинди, уларнинг 78,8 % тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардир.

Иқтисодиётга инвестицияларни жалб этиш қулай инвестиция муҳитига боғлиқдир. Инвестиция муҳити қулай бўлишини қуйидаги асосий омиллар белгилайди:

- хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича давлат сиёсати ҳамда бу масалада мавжуд имтиёзлар;
- ресурс-хомашёлар (асосий турдаги табиий ресурслар билан таъминланганлик даражаси);
- ишлаб чиқариш (мамлакатдаги хўжалик фаолияти натижаларининг жамланмаси);
- истеъмол (аҳолининг жамланма харид қобилияти);
- инфратузилма (мамлакатнинг жўғрофий жойлашиши, инфратузилмаларнинг ривожланганлиги даражаси); - малакали иш кучи мавжудлиги ҳамда ўртача иш ҳақи даражаси;

- иқтисодий конъюктуранинг ҳолати;
- ички бозорнинг ривожланганлиги, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни ташқи бозорда сотиш имкониятлари;
- кредит тизими, солиққа тортиш даражаси;
- интеллектуал салоҳият (аҳолининг таълим даражаси);
- институционал (фан-техника ютуқлари жорий этилишининг даражаси).

Чет эл инвестициялари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида турли шакл ва усулларда амалга оширилиши мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси юридик ва (ёки) жисмоний шахслари билан биргаликда ташкил этилган хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг низом жамғармалари ва бошқа мулкида ҳиссадорлик асосида иштирок этиш;

- тўлалигича чет эл сармоядорларига тегишли бўладиган хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни ташкил этиш ва ривожлантириш;

- Ўзбекистон Республикаси резидентларининг мулки, акциялари ва бошқа қимматли қоғозлари, шу жумладан қарз мажбуриятларини сотиб олиш;

- интеллектуал мулк ҳуқуқига, шу жумладан, муаллифлик ҳуқуқига, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, саноат намуналари, фирма номлари ва ноу-хауга, шунингдек ишонч(гудвилл)га инвестиция киритиш;

- концессияларни, шу жумладан, табиат ресурсларини разведка қилиш, ишлаб чиқиш, казиб олиш ёхуд фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олиш;

- савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари мулкига эгалик қилиш, турар-жой биноларини улар жойлашган ер участкалари билан, шунингдек ердан (шу жумладан ижара асосида) ва табиат ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олиш.

Ўзбекистон Республикасида инвестициялар киритиш шакллари бўйича бирон-бир чеклашлар мавжуд эмас. Чет эл сармоядорлари мамлакат ҳудудида амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги корхоналарни ташкил эта оладилар.

Бугунги кунда чет эл сармоядорларига инвестиция киритишнинг қуйидаги шакллари таклиф этилади:

- кўшма корхона ташкил этиш;
- 100 % чет эл капиталига эга корхоналар ташкил этиш;
- хусусийлаштирилаётган корхоналар акциялари бир қисми ёки тўла пакетини сотиб олиш.

Қуйидаги шартларга жавоб берадиган янги ташкил этилаётган корхоналар чет эл инвестициялари киритилган корхоналар деб эътироф этилади:

- корхона низом фонди камида 150,0 минг АҚШ долларига тенг бўлган миқдор;
- корхона таъсисчиларидан бири чет эл юридик шахси бўлган корхона;

- чет эл инвестицияларнинг улуши корхона низом фондининг камида 30,0% ни ташкил этадиган корхона.

Бундан ташқари агар чет эл инвестициялари киритилган корхона ўз даромадларининг 60,0 % дан кўпроғини ишлаб чиқарган маҳсулотини сотиш ёки кўрсатган хизматидан олса, бу корхоналар чет эл инвестициялари киритилган ишлаб чиқариш корхоналари деб ҳисобланади. Бундай корхоналарга қўшимча солиқ, бож имтиёзлари ва бошқа имтиёзлар ҳамда рағбатлантириш омиллари берилади.

Мамлакатдаги амалдаги қонунчиликка мувофиқ тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари тушунчаси қуйидагиларни мужассамлаштирган:

- хорижий сармоядорлар томонидан моддий ва номоддий неъматларни ҳамда уларга ҳуқуқни, шу жумладан, интеллектуал мулкка ҳуқуқни киритиш;
- чет эл сармоядорлари томонидан ҳар қандай чет эл инвестицияларидан олинган даромадни тадбиркорлик объектлари ва фаолиятнинг бошқа турларига киритиш.

Шу биланг бир қаторда жами инвестицияларнинг 73,0 % дан ортиғи мамлакатнинг ички манбалари ҳисобидан – корхоналар ва аҳоли маблағлари, инвестиция жараёнларида тобора фаол иштирок этаётган тижорат банклари кредитлари, шунингдек, давлат бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари ҳисобидан шакллантирилаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Давлат макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш мақсадларида иқтисодиётнинг базовий тармоқлари: нефть, газ, олтин қазиб олиш, рангли металлургия, кимё ва нефть–кимё саноатини жадал ривожлантириш чораларини кўрди. Натижада Ўзбекистон саноатининг тармоқ таркибида чуқур ўзгаришлар рўй берди.

Иқтисодиётнинг барқарор юқори суръатларда ўсиши, иш хақи, пенсиялар, стипендиялар ва нафақалар миқдорининг мунтазам равишда қайта кўриб чиқилиши аҳоли даромадлари кўпайиши, турмуш сифати яхшиланишини таъминламоқда. Бу аҳоли турмуш даражасининг жон бошига кўрсаткичлари жиддий равишда ортганлигида ўзининг ёрқин ифодасини топмоқда.

Ўзбекистонда кучли ижтимоий сиёсатни изчил амалга ошириш 1990 йилдагига нисбатан энг кам иш хақи миқдорини 2,6 баробарга, энг кам пенсия миқдорини эса 5,9 баробарга кўпайтирилишини таъминлади.

Аҳоли фаровонлигининг энг муҳим умумлашма кўрсаткичи оила истеъмол бюджетининг ҳажми ва таркиби ҳисобланади. У оилалар жамланма даромадларининг ҳажми ва таркибига боғлиқдир.

Даромадларнинг бу янги турлари катта ижобий аҳамиятга эгадир. Чунки аҳоли тадбиркорлик фаоллигининг ортиши оилалар жамланма даромадлари жадал ва барқарор ўсиши учун бозор рағбатларини яратади, шунингдек боқимандаликни, даромадлардаги текисчилик даражасини камайтиради.

Ўзбекистонда бозор муносабатларининг шакллантирилиши ва ривожлантирилиши жараёнида аҳолининг жамланма харажатлари таркибида

янги модда – тадбиркорлик фаолиятига сарфлар пайдо бўлди. Уларнинг салмоғи жозирги вақтда жами ҳаражатларнинг 8,5 % ни ташкил этади. Моҳият жихатидан бу уй хўжалиқларининг хусусий мулк асосида ўз даромадларини шакллантириш ва кўпайтириб бориш имкониятини берадиган асосий капиталнинг энг самарали шаклидир.

3. Инсон тараққиёти концепциянинг юзага келиши ва шаклланиши

Иқтисодиёт бўйича 1998 йилги Нобель мукофотининг лауреати Амартия Сен⁹нинг назарий ишланмалари инсон салоҳиятини ривожлантириш муаммосига улкан таъсир кўрсатди. У томонидан 1989 йилда “Ривожланиш имкониятларини кенгайтириш сифатида” асари эълон қилинди. Бу асарда “имконият нуқтаи назаридан” ёндашиш деб номланган усулдан қўлланилган эди.

А.Сен ривожланиш жараёнини фақат моддий ёки иқтисодий фаровонликнинг ортиши нуқтаи назаридан эмас, балки инсон имкониятларини кенгайтириш жараёни сифатида таҳлил этди. Унинг нуқтаи назарига кўра, жамиятдаги турмуш даражасини даромадларнинг ўртача даражасига қараб эмас, балки одамларнинг ўзлари муносиб деб ҳисоблаган ҳаёт кечиришлари учун мавжуд имкониятлари бўйича баҳолаш лозим. Ҳиндистонлик иқтисодчи ижтимоий ривожланишнинг мақсади ишлаб чиқаришни чексиз кўпайтириш эмас, балки одамларнинг кўпроқ иш бажариш, билимларни эгаллаш, узоқ умр кўриш, касалликлардан ҳоли бўлиш ва ҳоказолар учун имкониятлар яратишда деб ҳисоблади: “Баҳолаш тизимининг энг муҳим вазифаларидан бири – инсон қадриятларини ҳисобга олишдир. 1980–йилларда ва ундан кейин “инсонни ривожлантириш” вазифасини мазкур муаммони онгли равишда қараб чиқиш ҳамда ҳаётимизда энг қатта аҳамиятга эга бўлган эркинликлар ва имкониятларни кенгайтиришга алоҳида эътибор бериш зарур. Вазият тақозоси билан одамлар имкониятлари чегаралаб қўйилган ҳаётий доираларни кенгайтириш ҳозирги даврда инсонни ривожлатиришнинг асосий вазифаси ҳисобланади”¹⁰.

А.Сен концепциясида ривожланишга марказида инсон бўлган жараён сифатида қаралади.

Кейинчалик бу ва бошқа ғоялар Бирлашкан Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг экспертлар гуруҳлари томонидан бирлаштирилиб, инсонни ривожлантиришга концептуал ёндашув асосини ташкил этди. Мазкур ёндашув 1990 йилги *Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маъруза*да ўз ифодасини топди.

БМТ Ривожланиш дастурининг таърифича: “Инсонни ривожлантириш – одамларни кенгроқ танлаш имконияти билан таъминлаш жараёнидир. Бундай

⁹Амартия Кумар Сен (Amartya Kumar Sen, 1933 йилда туғилган) – ҳиндистонлик иқтисодчи, “фаровонлик иқтисодий назариясига ҳиссаси учун” 1998 йилги Нобель мукофоти лауреати. Асосий асарлари: “Камбағаллик ва очлик” (“Poverty and Famines”, 1981), “Тенгсизлик муаммосига қайтиш” (“Inequality Reexamined”, 1992), “Ривожланиш эркинлик сифатида” (“Development as Freedom”, 1999).

¹⁰Амартия Сен. Развитие как расширение человеческого выбора, 1989.

танлов чексиз бўлиши ва вақт ўтиши билан ўзгариши принципиал аҳамиятга эгадир. Бироқ ривожланишнинг барча даражаларида узоқ ва соғлом ҳаёт кечириш, билимларни эгаллаш ва муносиб турмуш кечириш учун зарур бўлган ресурслардан фойдаланиш имкониятлари инсонни ривожлантиришнинг асосий моҳиятидир. Агар инсонда бундай асосий танлов бўлмаса, у бошқа имкониятлардан ҳам фойдалана олмайди”¹¹.

Мазкур концепция инсонни ривожлантиришга икки томонлама ёндашувни кўзда тутди. Бу, бир томондан, соғлиқни мустаҳкамлаш, билимларни эгаллаш, касб кўникмаларини такомиллаштириш орқали инсон имкониятларини кенгайтириш бўлса, иккинчи тарафдан, одамлар томонидан эгалланган қобилиятларини ишлаб чиқариш, маданий, сиёсий фаолияти ва дам олиш мақсадлари учун ишлатишдир. Бошқача қилиб айтганда, мазкур концепция инсонни ривожлантиришга фақат ишлаб чиқариш фаолияти учун ресурсларни шакллантириш ва моддий бойликларни кўпайтиришга интилишнинг ўзинигина қамраб олмайди.

Инсонни ривожлантириш концепциясининг асосий усуллари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Мингйиллик ривожланиш декларациясида эълон қилинган эди. Мазкур декларацияда ХХІ асрда халқаро муносабатлар учун қатор асосий қадриятлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши кўрсатилган. Мазкур қадриятларга қуйидагилар тааллуқлидир:

Эркинлик. Эркаклар ва аёллар очликдан ва зўравонлик қўрқуви, зулм ва адолатликсиздан ҳоли бўлган, инсон учун муносиб шароитларда яшаш ва болаларини тарбиялаш ҳуқуқига эгадирлар. Халқнинг кенг иштироки ва иродасига асосланган бошқарувнинг демократик шакли бу ҳуқуқларнинг энг яхши қафолати ҳисобланади.

Тенглик. Бирорта ҳам одам, бирорта ҳам мамлакат ривожланиш неъматларидан фойдаланиш имкониятларидан маҳрум қилинмаслиги керак. Эркаклар ва аёллар ҳуқуқлари ва имкониятларининг тенглиги қафотланиши зарур.

Бирдамлик. Глобал муаммолар тенглик ва ижтимоий адолатнинг асосий принципларига мувофиқ, чиқимлар ва масъулиятни адолатли тақсимлаш асосида ҳал этилиши керак. Азоб чекаётганлар ёки энг ноқулай шароитга тушиб қолганлар энг қулай вазиятда бўлганлар томонидан ёрдам олиш имкониятига эга бўлишлари керак.

Сабр-тоқатлилиқ. Динлар, маданиятлар ва тиллар хилма-хиллигига қарамасдан одамлар бир бирларини ҳурмат қилишлари керак. Жамиятлар доирасида ва жамиятлар ўртасидаги тафовут кўрқитишга ҳам, таъқиб қилишга ҳам асос бўлмаслиги зарур, балки бу турфаликка инониятнинг энг қимматли бойлиги сифатида ёндашилиши зарур. Жаҳон маданияти ҳамда барча цивилизациялар ўртасидаги мулоқот фаол рағбатлантириб борилиши керак.

¹¹ ПРООН. Доклад о человеческом развитии за 1990 г. // <http://www.undp.org>.

Табиатга ҳурмат. Барқарор ривожланиш қоидаларига мувофиқ, барча тирик мавжудот ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ҳамда улардан оқилона фойдаланиш негизига эҳтиёткорлик қўйилиши лозим. Фақат шу йўл билангина бизга табиат томонидан инъом этилган улкан бойликларни келгуси авлодлар учун сақлаб қолиш мумкин. Ҳозирги ишлаб чиқаришнинг ва истеъмолнинг беқарор моделлари келажакда бизнинг фаровонлигимиз ва авлодларимизнинг фаровонлиги манфаатларида ўзгартирилиши керак.

Умумий мажбурият. Глобал иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни бошқариш, шунингдек халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдидларни бартараф этиш бўйича масъулият жаҳон халқлари ўртасида тақимланиши ҳамда кўп томонлик асосида амалга оширилиши зарур. Мазкур ишда жаҳондаги энг универсал ва энг ваколатли ташкилот ҳисобланган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти марказий роль ўйнаши лозим¹².

Жаҳондаги турли мамлакатларда турмуш сифатини баҳолаш учун покистонлик иқтисодчи Маҳбуб ул-Ҳақ¹³ бошчилигидаги БМТ экспертлар гуруҳи томонидан интеграл кўрсаткич – *Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси (ИСРИ)* ишлаб чиқилди. Бу ўринда мазкур индекснинг концептуал таркиби Амартия Сан изланишлари натижаси асосида яратилганлигини таъкидлаш керак.

Маҳбуб ул-Ҳақнинг таъкидлашича, “Инсонни ривожлантириш концепцияси бугунги кунда энг яхлит ривожланиш модели ҳисобланади. У иқтисодий ўсиш, ижтимоий инвестициялар, одамлар имкониятларини кенгайтириш, асосий эҳтиёжларни қондириш ва ижтимоий ҳимоя тизимини ташкил этиш, сиёсий ва маданий эркинликлар ҳамда инсон ҳаёти барча бошқа соҳаларини қамраб оладиган ривожланишнинг барча масалаларини мужассамлаштирган. У тор маънодаги технократик ёки ҳаддан ташқари фалсафий концепция эмас. У ҳаётни акс эттиради”.

Мазкур масалада турмуш даражаси (ёки фаровонлик даражаси) билан турмуш сифатини фарқлай олиши керак. *Турмуш даражаси* моддий фаровонлик даражасини, яъни одамларнинг моддий эҳтиёжи қондирилганлигининг даражасини ифода этади. Унинг мамлакат бўйича ўртача кўрсаткичини аҳоли жон бошига ЯИМ кўрсаткич ифода қилади.

Турмуш сифати эса “номоддий” ёки пулда ифодаланмайдиган ҳамда фақат пул билан белгиланмайдиган хусусиятлар: одамларнинг саломатлиги ва умр кўриш давомийлиги, дам олиш ва бўш вақтини ўтказиш, маданий ривожланиш, ўзлигини намоён қилиш, билимлар ва маънавий бойликнинг бошқа неъматларидан фойдаланиш имкониятларини қамраб олади.

Инсон ҳуқуқларининг умумий принциплари қуйидагилардан иборатдир:

- инсон ҳуқуқ ва эркинликлари унга туғилганидан мансуб, давлат томонидан тақдим этилмаган;

¹²БМТнинг Мингйиллик ривожланиш декларацияси (БМТ Бош Ассамблеясининг 2000 йил 8 сентябрдаги 55/2 резолюцияси билан қабул қилинган // <http://www.un.org>).

¹³Маҳбуб ул-Ҳақ (1934-1996) – покистонлик буюк иқтисодчи, Инсонни ривожлантириш маърузасининг асочиси, “Иқтисодий режалаштириш стратегияси”, “Инсонни ривожлантириш тўғрисида мулоҳазалар”, “Ривожлантириш мақсадларида ҳамкорлик учун янги асослар” асарларининг муаллифи.

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш, уларга риоя қилиш ва ҳимоя қилиш – давлатнинг мажбуриятидир;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг давлат томонидан мустаҳкамлаб қўйилган қоидалари халқаро-ҳуқуқий стандартларга мувофиқ бўлиши керак;

- тенглик принципига мувофиқ ҳуқуқ ва эркинликлар ҳаммага ва ҳар бир кишига тенг тақдим этилган;

- инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги ҳуқуқий нормалар фақат эълон қилиниб қолмасдан, балки бевосита амал этиши зарур;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари қонунларнинг мазмунини, моҳияти ва қўлланилишини, давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини белгилаб бериши керак;

- давлат инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини бекор қиладиган ёки камайтирадиган қонунлар қабул қилмаслиги лозим; бу ҳуқуқлар ва эркинликлар фақат фавқулодда шароитларда чекланиши (асосийларидан ташқари) мумкин;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари суд ҳимояси билан кафолатланиши керак;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиши керак эмас.

Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари қуйидагилардан иборат:

- базавий (ажратилмайдиган);

- асосий (конституциявий);

- умумэтироф этилган (халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилганлари).

Инсон ҳуқуқлари ижтимоий муносабатларда намоён бўлишига қараб қуйидагиларга бўлинади:

- шахсий;

- сиёсий;

- ижтимоий-иқтисодий ва маданий.

Аммо амалиётда бундай тавсифлаш рамзий ҳисобланади.

Шахсий ҳуқуқлар кўпинча фуқаро ҳуқуқлари деб аталса ҳам давлат фуқаролигига мансублиги билан бевосита боғлиқ бўлмасдан ҳар бир шахснинг ҳуқуқи ҳисобланади. Улар шахсларнинг фуқаролиги, жинси, ёши, ирқи, миллий ёки диний мансублигидан қатъи назар туғма ва ажралмас ҳуқуқлар ҳисобланади. Бу ҳуқуқлар инсон ҳаёти, кадр-қиммати ва эркинлигини ҳимоя қилиш учун зарурдир.

1966 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти шафелигида “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт” ва “Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт” қабул қилинди. Бу ва шундан кейин қабул қилинган халқаро битимлар инсон ва фуқаро ҳуқуқларининг халқаро стандарти ҳамда бу ҳақ-ҳуқуқларни таъминлаш кафолатларини тасдиқлади.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллика эришганидан сўнг қўшилган биринчи халқаро-ҳуқуқий ҳужжат “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси” бўлди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини ижтимоий ривожланиш ва давлат қурилишининг, ўзининг ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим устувори сифатида белгилаб олди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари бўйича 60 та асосий халқаро ҳужжатга қўшилгани, БМТ томонидан мазкур соҳада қабул қилинган 6 та асосий халқаро шартноманинг иштирокчиси эканлиги худди шундан далолат беради.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг қоидалари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, миллий қонунчиликларида ўз ифодасини топиб, инсоннинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини ишонарли ҳимоя қилишни таъминламоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси “Ўзбекистон халқи инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ғояларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб”¹⁴ сўзлари билан бошланади. Мамлакатнинг Асосий Қонунида мустаҳкамлаб қўйилган Ўзбекистон фуқароларининг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари принцип жиҳатидан Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қоидаларига мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов кўрсатиб ўтганидек, “Бизнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси энг демократик, халқаро миқёсда эътироф этилган меъёр ва талабларга жавоб беради”, дейиш учун тўла асосларимиз бор”¹⁵.

Мамлакат Конституциясининг иккинчи бўлими тўлалигича инсон ҳуқуқлари бўйича ўзбекча биллдирилади. Бошқача қилиб айтганда, шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларнинг яхлит ва кенг қамровли тизими мустаҳкамланган. Табиийки, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги бўлим давлат органлари тизимига бағишланган бўлимдан аввал келади. Давлат ҳуқуқларни тақдим этмайди, фуқаронинг ўзи унга эркинлик билан берилган ажралмас табиий ҳуқуқлардан онгли ва маъсулиятли равишда фойдаланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. У. Ростоунинг жамият ривожланишининг асосий босқичлари хусусиятларини айтиб беринг.

2. ЯИМ қандай ҳисоблаб чиқилади?

3. 1978 йилда БМТ томонидан ишлаб чиқилган аҳолининг турмуш сифатини акс эттирадиган халқаро кўрсаткичлар тизими нималарни қамраб олган?

4. С. Кузнец томонидан кўрсатилган иқтисодий ўсишнинг асосий белгилари моҳиятини тушунтириб беринг.

5. Иқтисодий ҳаёт субъекти тўғрисидаги тасаввурларининг эволюцияси нима билан боғлиқ?

¹⁴Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2010. – Б.3.

¹⁵ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. - Т.: “Ўзбекистон”, 1996. - Б. 107.

2-мавзу. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш. (2 соат)

Режа:

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели мазмуни ва моҳияти
2. Ўзбекистонда демографик ривожланиш тенденциялари
3. Миллий таълим сиёсатининг ҳуқуқий асослари
4. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели мазмуни ва моҳияти

Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга ошириш мураккаб шароитларда олиб борилди. Ички сиёсатда бу ёш мустақил давлатга бир йўла икки муҳим вазифани ҳал этиш: янги давлатчиликни шакллантириш ва кенг кўламли чуқур сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ислохотларни ўтказиш билан боғлиқ эди.

Режали иқтисодиёт ва *бозор иқтисодиёти* – мутлақо ўзгача, бири-бирига асло мос келмайдиган хўжалик тизимларидир. Шу сабабли режали иқтисодиётдан бозор муносабатларига қисқа муддатда ўтишнинг имконияти йўқ. Амалга оширилаётган ислохотлар мавжуд хўжалик механизмини модернизация қилиш ёки такомиллаштиришни эмас, балки эски бир ҳолатдан иккинчи бир, сифат жиҳатдан янги ҳолатга ўтиш мақсадига йўналтирилган эди.

Ўзбекистонда *бозор иқтисодиётини шакллантириш муаммолари* мамлакатнинг қуйидаги ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари билан белгиланар эди:

- мураккаб демографик вазият ва айниқса қишлоқ жойларида аҳолининг ҳаёт даражасининг пастлиги;
- иқтисодиёт тармоқларининг асосан хомашёга йўналтирилганлиги;
- ташқи иқтисодий алоқаларнинг шаклланмаганлиги;
- макроиқтисодий сиёсатни амалга оширишда иқтисодий имкониятларнинг чекланганлиги;
- иқтисодиётда маҳсулот асосий турларини ишлаб чиқарадиган йирик корхоналарининг бозордаги монопол ҳолати сақланиб қолганлиги;
- бозор муносабатлари субъектлари сонининг етарли эмаслиги;
- мамлакатнинг айрим минтақаларида экологик вазиятнинг кескинлашганлиги;
- бозор инфратузилмаларининг ривожланмаганлиги ва аҳолининг янги шароитларда тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун зарур иқтисодий-ҳуқуқий тайёргаликка эга эмаслиги.

Юқорида қайд қилинган муаммоларни ҳал этиш учун, энг аввало, мамлакатда ишлаб чиқилган *ривожланиш концепциясининг* ҳуқуқий асосларини яратиш талаб этиларди. Яъни янги суверен давлат мақомини конституциявий жиҳатдан мустақамлаб қуйиш, мамлакатнинг сиёсий,

иқтисодий, ижтимоий, маданий ривожланиш йўлининг қонуний асосларини яратиш, янги жамият қуриш, янгилаш ва тараққиётнинг ўз конституциявий моделини ишлаб чиқиш керак эди.

1992 йилнинг декабрида қабул қилинган *Ўзбекистон Республикаси Конституцияси*да бу ўзининг тўлиқ ва мукамал ифодасини топди. Мамлакатнинг Асосий Қонунида:

- конституциявий ғоя ва нормалар ўзбек халқининг чуқур бой тарихининг негизига асосланган, унда буюк аجدодларимизнинг кўп асрлик тажрибаси ва маънавий қадриятлари, бой тарихий ҳуқуқий меросига таянилган;

- жаҳон мамлакатларининг ижобий ва илғор конституциявий тажрибаси ҳисобга олинган;

- халқаро стандартларга асосланган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш механизми кўзда тутилган.

Мустақил Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва бошқа асосий халқаро ҳужжатларнинг принципал қоидаларини мужассам этган ҳолда, инсон ҳуқуқ ва манфаатлари, унинг эркинликлари давлат манфаатларидан устунлигини мустаҳкамлади, фуқароларимиз учун муносиб ҳаёт шароити яратишни ўзининг туб мақсади этиб белгилади, ижтимоий адолат тамойилларини эълон қилди.

Мазкур ҳужжатда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши, сиёсий партияларнинг эркин фаолияти, кўппартиявийлик тизимининг шаклланиши ва ривожланиши учун ҳуқуқий асос яратилди, сайлов тизимининг асосий тамойил ва механизмларин тасдиқланди, сайлов эркинлиги, одамларимизнинг ўз хоҳиш-иродасини билдириш эркинлиги кафолатлари, ҳар бир фуқаронинг ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш, уларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи мустаҳкамланди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қонун устуворлиги, давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинишининг ҳуқуқий принципи белгилаб берилди, уларнинг мустақиллиги, мустақил ҳокимият тармоғи сифатида ривожланишини кучайтиришга, демократик давлатнинг асосий ҳал қилувчи шарти бўлган ҳокимиятлар ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали механизмини шакллантиришга қаратилган қонуний негизи яратилди.

Мамлакатнинг Бош Қонуни Миллий истиқлол ғояси ва умумбашарий қадриятларнинг энг яхши жиҳатларини ўзида мужассам этган ҳолда, миллий анъаналар, она тил, халқнинг бебаҳо қадриятлари ва маданий мероси тикланишини таъминлади, инсоннинг маънавий камол топиши ва ҳар томонлама уйғун ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар яратди.

Конституция миллий, кўпукладли иқтисодиёт асосларини мустаҳкамлади, ўзини оқламаган, бутунлай касодга учраган марказлашган

маъмурий-тақсимот тизимидан эркин бозор иқтисодиётига қатъият билан ўтиш учун шароит яратиб, хусусий мулкнинг устуворлигини ўрнатди.

Ўзбекистонда ислоҳотларни инқилобий усулда, яъни “шок терапияси” йўли билан амалга оширишдан онгли равишда воз кечилди, тадрижий таракқиёт йўли – “ўзбек модели” танлаб олинди. **“Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислоҳот ва модернизация модели орқали биз ўз олдимизга узоқ ва давомли миллий манфаатларимизни амалга ошириш вазифасини қўяр эканмиз, энг аввало, “шок терапияси” деб аталган усулларни бизга четдан туриб жорий этишга қаратилган уринишлардан, бозор иқтисодиёти ўзини-ўзи тартибга солади, деган ўта жўн ва алдамчи тасаввурлардан воз кечдик, - деб таъкидлаган шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов. – Маъмурий-бўйруқбозлик тизимидан бошқарувнинг бозор тизимига ўтиш жараёнида тадрижий ёндашувни, “Янги уй қурмасдан туриб, эскисини бузманг” деган ҳаётий тамойилга таянган ҳолда, ислоҳотларни изчил ва босқичма-босқич амалга ошириш йўлини танладик”¹⁶.**

“Ўзбек модел”ининг моҳияти давлат қурилиши ва конституциявий тузумни тубдан ўзгартириш ва янгилаш, иқтисодиётни мафкурадан холи этиш, унинг сиёсатдан устунлигини таъминлаш, давлатнинг бош ислоҳотчи вазифасини бажариши, яъни ислоҳотлар ташаббускори бўлиши ва уларни мувофиқлаштириб бориши, қонун устуворлигини таъминлаш, кучли ижтимоий сиёсат юритиш, ислоҳотларни босқичма-босқич ва изчил олиб бориш тамойилларига асосланадиган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ислоҳотларни амалга оширишдан иборатдир.

Мазкур принциплар ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти мақсадлари – инсон манфаатлари устуворлигига асосланган. Ислоҳотларнинг иқтисодий соҳадаги энг асосий вазифалари қаторида ташаббускорлик ва ишбилармонликни бутун чоралар билан ривожлантириш, тадбиркорликка эркинлик бериш, тажрибалар ва иқтисодий янгиликларни рағбатлантириш, иқтисодий омиллар воситасини ишга солиш, мулк эгалари ҳуқуқларининг давлат йўли билан ҳимоя қилинишини таъминлаш ва барча мулкчилик шакллари – ширкат, давлат, хусусий ҳамда бошқа шакларини ҳуқуқий тенглигини қарор топтириш, иқтисодиётда якка ҳокимликка барҳам бериш, хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақиллигини кенгайтириш, давлатнинг хўжалик фаолиятига бевосита аралашувидан воз кечиш, бозорни тартибга солишда иқтисодий воситаларга устунлик бериш белгилаб қўйилди.

Ўзбекистонда *ижтимоий йўналтирилган бозор* – давлат томонидан тартибга солиб туриладиган бозор эканлиги қонидаси асосида иш тутилди. Яъни давлат мураккаб ўтиш даврида иқтисодиёт, айниқса унинг асосини белгилайдиган тармоқлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш, нарх-наволарни тартибга солиб туриш, солиқ солиш ва қарз беришда имтиёзлар яратиш,

¹⁶ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон. 2009. -7 б.

шунингдек бевосита ёрдам кўрсатиши талаб этилади. Шу билан бирга бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлат иқтисодий эркинликларнинг кафолати бўлди, бозор институтларини яратиш учун қулай шароит яратди, ишбилармонлик тузилмалари шаклланиши ва ривожланишини дастаклади, аниқ мақсадга қаратилган тузилма сиёсатини амалга оширди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатда *иқтисодий ислохотлар* (иқтисодиётни барқарорлаштириш ва таркибий ўзгартиришларни амалга ошириш, банк-кредит тизимини шакллантириш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш, солиқ тизими, қишлоқ хўжалигини ислоҳ этиш ва ҳоказолар) *демократик ўзгартиришлар* (демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш, сиёсий партияларнинг жамиятдаги ролини кучайтириш, суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ этиш, оммавий ахборот воситаларининг мустақиллигини таъминлаш, жамоатчилик назоратини кучайтириш ва ҳоказолар) билан бирга қўшиб олиб борилди.

Бозор иқтисодиётига ўтишда, биринчи навбатда, *ислохотларнинг ҳуқуқий асосини* мустаҳкамлаш чоралари кўрилди. Иқтисодиётнинг турли соҳалари субъектларининг ҳуқуқлари ва иқтисодий эркинлик борасидаги мақомини белгилаб берадиган қонунлар қабул қилинди. Корхоналар тўғрисидаги, кооперация тўғрисидаги, деҳқон хўжаликлари тўғрисидаги, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир.

Бозор муносабатларининг қарор топишини давлат томонидан тартибга солиш тизимида иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган корхоналар ва фуқароларнинг давлат билан ўзаро муносабатлари механизмининг солиқлар тизими орқали белгилаб берадиган қонун ҳужжатлари ҳам қабул қилинди. Корхоналар банкрот бўлишининг қонун йўли билан эътироф этилиши айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ижтимоий йўналтирилган бозор ислохотлари *миллий иқтисодиёт таркибий ўзгартиришларни* амалга ошириш жараёнида қўйидаги ҳаётий муҳим вазифаларни ҳал этишга қаратилди:

- мамлакат иқтисодий мустақиллигини, айниқса ғалла ва ёқилғи-энергетика мустақиллигини таъминлаш;
- аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ғоят муҳим маҳсулот ва товарларга эҳтиёжларини уларни мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш орқали қондириш;
- иқтисодиётнинг мутаносиб ва барқарор ривожланишини таъминлаш;
- бой минерал-хомашё ресурслари ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш орқали миллий иқтисодиётнинг бир тарафламали йўналишига барҳам бериш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва унинг ички ва ташқи бозорда рақобатбардошлигини таъминлаш;

- мамлакат экспорт салоҳиятини кенгайтириш ва ривожлантириш, ташқи иқтисодий алоқаларда ижобий балансга эришиш, мамлакат олтин-валюта захираларини мустаҳкамлаш;

- меҳнат ресурсларининг иш билан бандлигини таъминлаш, прогрессив технологиялар, тарихий анъаналар ва аҳоли кўникмаларига жавоб берадиган янги иш ўрнлари яратиш;

- тармоқлараро ва тармоқлар ичидаги, шунингдек, ҳудудий номутаносибликни бартараф этиш, мамлакат ҳудудларида ишлаб чиқариш кучларини жадал ривожлантириш, уларни оқилона жойлаштириш ҳамда бошқа устувор вазифаларни ҳал этиш.

Амалга оширилган иқтисодий ислохотлар натижасида мамлакатда иқтисодий муносабатларда, айниқса *мулкчилик*да туб ўзгаришлар рўй берди. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш давлат дастурларининг изчил ҳаётга татбиқ этилиши кўп укладли иқтисодиётни шакллантирди. Бу жараёнлар меҳнат жамоаларининг манфаатларини ҳисобга олган, ижтимоий адолат принципларига қатъий риоя этилган ҳолда, давлат ва жамоатчиликнинг бевосита назорати остида, тасдиқланган махсус дастурлар асосида босқичма-босқич амалга оширилди.

Ўзбекистонда *мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш* бир неча босқичда амалга оширилди. 1992-1993 йилги *биринчи босқич* – “*кичик хусусийлаштириш*”да уй-жой, савдо ва умумий овқатланиш, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат корхоналари хусусийлаштирилди. Бу босқичида давлат корхоналарини очик турдаги акциядорлик жамиятларига айланштиришга киришилди. Хусусийлаштиришга аҳоли ва чет эл инвесторларини кенгроқ жалб этиш чоралари амалга оширилди. Очик турдаги акциядорлик жамиятлари мулк эгаларининг таркибини кенгайтириш ҳисобига давлат ихтиёридаги акциялар кескин қисқартирилди. Шу билан бирга қимматли қоғозлар ва кўчмас мулк бозорлари ташкил этилди, давлат мулкни сотиш бўйича ким ошди савдолари мунтазам ўтказила бошланди.

Хусусийлаштиришнинг 1995 йилда бошланган *иккинчи босқичи*да саноатнинг асосий тармоқлари: ёқилғи-энергетика, кон саноати, машинасозлик ва пахтани қайта ишлаш комплексларида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнлари кенг тус олди.

Умуман мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнида (1994-2010 йилларда) мамлакат бўйича 30731 та корхона ва объект хусусийлаштирилиб, уларнинг 21,5 % акциядорлик жамиятларига айланштирилди, 78,5 % эса хусусий мулк сифатида сотилди

Шу билан бирга республикада бозор инфратузилмалари шаклланди, фонд, товар хом-ашё, кўчмас мулк биржалари фаолият кўрсатишга киришди. Бозор ислохотлари тадбиркорлик учун кенг йўл очиб берди. Мулкчиликнинг турли шакллари, эркин ва ҳалол рақобат миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг асосий принципига айланди. Айни пайтда давлатнинг иқтисодиётга аралashi жиддий равишда чекланди.

“Ўзбек модели”да кўзда тутилган кучли ижтимоий сиёсат инсоннинг муносиб турмуш кечириши ва эркин яшашига тегишли шарт-шароитларни яратишни назарда тутди. Ўзбекистон - ижтимоий адолат давлатидир. Шу сабабли давлат бош ислохотчи сифатида меҳнат фаолиятига лаёқатсиз бўлган фуқаролар, ногиронлар, етимлар, кўп болали оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлайди. Дунёвий бозорга ўтиш шароитларида давлат жамиятни тубдан ўзгартиришга хизмат қиладиган ижтимоий-сиёсий сиёсатнинг асосий йўналишларини ўзи танлайди. Давлат бу сиёсатни амалга оширар экан, биринчи навбатда халқнинг энг муҳим ҳаётий манфаатлари тўғрисида ғамхўрлик қилади.

Хар қандай адолатли жамият ва давлат ижтимоий жиҳатдан ночор аҳолига қандай муносабатда бўлишига қараб баҳоланади. Давлат ва жамият фуқарони ўз ҳимояси остига олиши, унинг меҳнат фаолияти ҳуқуқий ва иқтисодий шарт-шароитларини таъминлашиши шарт.

Кучли ижтимоий сиёсат адолатли фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатнинг асосий мезонидир. Иқтисодиётни соғломлаштириш, қонунчилик устуворлиги ва ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш ижтимоий барқарорликнинг мустаҳкам асосини яратади.

Ўзбекистонда бозор ислохотларини амалга ошириш жараёнида кучли ижтимоий иёсатни амалга ошириш бир неча босқичларни ўз ичига олади.

Мамлакатда *ўтиш даврининг биринчи босқичи* - 1991 йилдан 1990 – йилларнинг ўрталаригача бўлган даврни қамраб олди. Ана шу босқичда Ўзбекистон тараққиётининг стратегик модели ва ислохотлар асосий йўналишларини ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалга оширишга киришиш ислохотларнинг асосий натижаси бўлди. Мазкур даврда қуйидаги стратегик мақсадлар белгилаб олинди:

- ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш, миллий бойлик ортиши жадал суръатларини, одамларнинг муносиб турмуш шароитларини таъминлайдиган иқтисодий тизимни яратиш;

- кўпукладли иқтисодиётни шакллантириш, инсоннинг мулкдан маҳрум этилишига барҳам бериш, хусусий мулкни ташаббускорлик ва тадбиркорликни хар тарафлама ривожлантиришнинг асоси сифатида давлат томонидан ҳимоя қилишни таъминлаш;

- корхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликларни бериш, давлатнинг уларнинг хўжалик фаолиятига бевосита аралашидан воз кечиш, иқтисодиётни бошқаришнинг буйруқбозлик-маъмурий усулларига барҳам бериш, иқтисодий механизм ва рағбатлардан кенг фойдаланиш;

- одамларда янги иқтисодий тафаккурни шакллантириш, улар дунёқарашларини ўзгартириш, хар бир инсонга ўз салоҳиятидан мустақил самарали фойдаланиш имкониятларини яратиш.

Ижтимоий йўналтирилган иқтисодиёт концепцияси халқ фаровонлигини ошириш қоидаларига асосланади. Ўзбекистонда бозор муносабатларга ўтишнинг биринчи босқичида даромадларни шакллантириши соҳасида либерал сиёсат ўтказиш хусусияти кўзга ташланади, яъни бу вақтда аҳоли

пул даромадлари устидан назорат кучайтирилмади. Шу билан бирга аҳоли жамланма даромадларида субсидияларнинг салмоғи катта бўлганлигини қайд этиш лозим. Фуқаролар томорқаларини кенгайтириш тўғрисида қарор қилинганлиги аҳолининг натурал даромад янги манбаларини шакллантиришга хизмат қилди. Ушбу даврда аҳолининг салмоқли қисмига томорқалар ажратилиб, бозор иқтисодиётига ўтишнинг машаққатли оқибатлари бирмунча юмшатилади.

Шу билан бир қаторда Ўзбекистонда 1990-йиллар биринчи ярми давомида ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши иш билан бандлик даражаси камайишига сабаб бўлди. Давлатнинг бу муаммони корхоналарга субсидия ажратиш орқали ҳал қилишга уриниши инфляция жиддий равишда ортишига олиб келди. Бу эса аҳоли реал даромадларини сезиларли даражада камайтди. Айни пайтда бюджет маблағларининг етишмаслиги аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш имкониятларини кескин камайтди, ёшларни олий ва ўрта махсус таълим муассасаларига қабул қилиш ҳам қисқарди.

Иқтисодиёт ва бошқа соҳалардаги инқирозли кўринишлар инсонни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатди: камбағаллик кўламлари, аҳолининг касалланиши ортди, умр кўриш ўртача давомийлиги ўсмай қолди, студентлар сони камайиб, уларни ўқитиш сифати ёмонлашди, республикадан малакали мутахассисларнинг чет элларга жўнаб кетиши ва ҳоказо салбий ҳолатлар кузатилди. Шу билан бир қаторда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат сиёсати туфайли Ўзбекистонда мазкур оқибатларнинг кўлами, шунингдек ялпи ички маҳсулот ҳажмининг камайиши Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги бошқа мамлакатларига нисбатан камроқ бўлди.

Ўзбекистон – ёшлар мамлакатидир. Ҳозирга вақтда республикада 18 ёшгача бўлган ёшлар 10,4 млн. нафардан ортиқни ташкил этади. Улар мамлакат умумий аҳолисининг тахминан 40,0 % ни, 30 ёшгача бўлганлар эса – 17,2 млн. нафарни ёки 64,0 % ни ташкил этади. Мамлакат келажаги, тараққий этиши бу ёшларга боғлиқлиги ҳисобга олинган ҳолда уларнинг замонавий билимларни эгаллашларини таъминлаш давлат ижтимоий сиёсатининг асосий йўналишидир.

Собиқ тузумдан сақланиб қолган таълим ва соғлиқни сақлаш соҳалари мамлакатнинг хўжалик юритишнинг бозор тизимига ўтишига тайёр эмасликларини кўрсатди. Жумладан, таълим тизимида марказлаштирилган иқтисодиёт учун хос бўлган қуйидаги камчиликлар мавжуд эди:

- қатъий марказлаштирилган дастурлар, дарсликлар, ўқитиш услуб ва услубиятлари. Таълим муассасалари ва ўқитувчилар тасдиқланган дарсликлар, ўқув қўлланмалари ҳамда дастурлардан бошқа дарсликлар, ўқув қўлланмалари ёки дастурлар бўйича ўқита олмасди;

- таълим жараёни билим даражаси ўртача бўлган ўқувчиларга қаратилар эди, айниқса, қобилятли болалар ва истеъдодли ёшлар учун мўлжалланган таълим дастурлари бўйича ўқитиш механизмларидан етарлича фойдаланилмасди;

- бутун таълим жараёни мактаб ўқувчилари ва талабаларни пассив субъектларига айлантирар эди. Ўқитишнинг фаол шакллари ва мустақил иш турларидан деярли фойдаланилмасди;

- таълим ўқувчиларда мустақил фикрлашни ривожлантормас, мактаб ўқувчилари ва талабаларга давлат томонидан белгиланган мафкуравий ақидалар мажбуран сингдирилар эди. Муқобил ёндашув ва мафкура ҳақидаги билимга рухсат этилмасди;

- умумий мактаб таълими ва касб-хунартаълими дастурлари ўртасида изчиллик йўқлиги туфайли ўрта умумтаълим мактабларини битирувчиларда зарур касбий йўналиш ва меҳнат фаолияти кўникмалари шаклланмасди. Ўсмирлар ва қизлар ўз қобилияти, истаги, ижодий ва меҳнатга мойиллигига мос келадиган касбни танлашда жиддий қийинчиликларга дуч келарди.

2. Ўзбекистонда демографик ривожланиш тенденциялари

Ҳар бир мамлакатдаги демографик вазият иқтисодий, сиёсий, ижтимоий жараёнларга бевосита таъсир кўрсатади. Туғилиш даражасининг ўсиши муайян вақтдан сўнг меҳнат бозорида иш билан бандлик тегишли равишда ўзгаришига ҳамда давлат бюджетининг ижтимоий эҳтиёжларга харажатлари даражасига, шунингдек таълим ва соғлиқни сақлаш тизими амал этишига ўз таъсирини кўрсатади. Демографик тенденцияларнинг ўзгариши ва инсонни ривожлантириш – ўзаро боғлиқ жараёндир.

Демография (кўхна юнонча “δῆμος” — “халқ” ва “γράφω” — “ёзаман” сўзларидан) — аҳоли такрор ҳосил қилиниши қонуниятлари, унинг ижтимоий-иқтисодий, табиий шароитлар, миграцияга боғлиқлиги, аҳолининг сони, уларнинг ҳудудларда жойлашиши, таркиби, ўзгариши, сабаблари ва мазкур ўзгаришлар оқибатлари тўғрисидаги фандир.

Демографик вазият мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараён ҳисобланади. У аҳолининг табиий ўсиши, миллий ва ижтимоий таркиби, миграцияси, меҳнат ресурслари ва уларнинг иш билан бандлиги каби категорияларни мужассамлаштиради.

Демографиянинг предмети аҳолини табиий такрор ҳосил қилиш қонунидир. Умуман олганда, демографиянинг фан сифатида учта муҳим вазифаси ажратиб кўрсатилади:

- демографик жараёнлар тенденциялари ва омилларини ўрганиш;
- демографик прогнозларни ишлаб чиқариш;
- демография соҳасидаги сиёсатни ишлаб чиқиш.

Демографи фани узоқ вақт давомида амалий эҳтиёжларга мувофиқ аҳоли тўғрисидаги маълумотларни тўплаш, уларни қайта ишлаш ва талқин этиш билан шуғулланиб келган. Демографиянинг ушбу функцияларини бажариши жараёнида унинг тадқиқот усуллари муттасил такоммилашиб борди.

“Демография” атамаси биринчи бор француз олими А. Гийярнинг “Инсон статистикаси унсурлари ёки таққослама демография” (A. Guillard, “Eléments de statistique humaine ou Démographie comparée”, 1855) китоби номида пайдо бўлди. Муаллиф демографияга *кенг маънода* – “инсон

зотининг табиий ва ижтимоий тарихи” ёки *торроқ маънода* – “*аҳоли, унинг умумий ҳаракати, жисмоний, фуқаролик, интеллектуал ва ахлоқ холатини математик англаш*” сифатида қараган.

“Демография” атамаси 1882 йилда Женевада бўлиб ўтган Гигиена ва демография бўйича халқаро конгресс номланишида расмий эътироф этилди.

Қадимий даврлардаёқ аҳолини рўйхатга олиш зарурати туғилган. Кўхна Греция, Рим, Хитойда, кейинчалик Ўрта асрларда аҳолишунослик тўғрисидаги билимлар ва тассавурлар мавҳум, тизимсиз бўлганлиги тушунарлидир. Айрим мамлакатларда оилалар, туғилишни тартибга солишга ҳаракат қилиб кўрилган. Ўша даврлардаёқ мутафаккирлар аҳоли сони билан инсон ривожланиши ўртасидаги алоқадорликка эътибор қаратганлар.

Конфуций (милоддан илгари тахминан 551-479 йиллар) ишлов бериладиган экин майдонлари билан аҳоли сони ўртасидаги энг мақбул нисбатни аниқлашга ҳаракат қилиб кўрган. Унинг фикрича, бу нисбатнинг бузилиши қуйидаги сабабларга олиб келиши мумкин бўлган:

- аҳоли сони кам бўлса, экинзорларга ишлов бериш ёмонлашади ва деҳқонлар солиқ тўлашдан бош тортади;

- аҳоли ниҳоятда зич бўлса, одамларнинг қашшоқлашиши, бекорчиларнинг кўпайиши сабабли ижтимоий муаммолар кучаяди.

Бундан аҳоли сони давлат томонидан тартибга солиниши кераклиги ҳамда одамларни аҳоли зич минтақалардан аҳоли кам бўлган худудларга кўчириш масаласини ҳал қилиш талаб этилиши каби хулосалар чиқарилган.

Платон (милоддан аввалги 428-347 йиллар) идеал давлат тўғрисидаги таълимотида эркин фуқароси 5040 нафар бўлган давлат ана шундай моделга жавоб беришини кўрсатган. У никоҳ муносабатларида ҳам муайян тартиб ўрнатишни таклиф этган, жумладан эркаклар фақат 30 ёшдан 55 ёшгача фарзанд кўриши мақсадга мувофиқлигини асослаган. Платон шундай ёзади: “никоҳлар сонини белгилашни ҳамда уруш, касалланиш ва ҳоказоларни ҳисобга олган ҳолда эркаклар сони имконият даражасида муқим бўлиши, давлат имконияти бориचा катталашмаслиги ҳам, кичиклашмаслиги ҳам чораларини кўришни ҳукмдорлардан сўраймиз”.

Аристотель (милоддан аввалги 384-322 йиллар) ҳам эркин фуқаролари камсонли бўлган давлатни идеал деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, фуқаролар сонининг кам бўлиши ижтимоий уйғунликни таъминлайди, аҳоли ҳаддан ташқари кўп бўлганда эса бунга эришиш мумкин эмас. Аҳолининг ортиқчалиги улар томонидан эътирозлар билдирилиши ҳамда жиноятлар сони кўпайишига сабаб бўлади. Шу бмлае бирга оҳоли кўпайса, фуқароларнинг бир қисми ерга эга бўлмасдан қашшоқлашади.

Демографиянинг фан сифатда чинакам шаклланиши XVII аср иккинчи ярмига тўғри келади. Ана шу вақтда капитализмнинг ривожланиши аҳолишуносликни ўрганишга доимий эҳтиёж туғдирди.

Тарихан олиб қаралганда демографияда илмий ўрганишнинг биринчи объекти одамлар ўртасидаги ўлим бўлди. Авлодлар ўлими ҳақидаги билимлар умр кўриш давомийлигини (туғилиш даражаси муқим бўлса, аҳоли

сони ҳам барқарор бўлади) аниқлаш ҳамда ҳаётни суғурталашда умр кўриш давомийлигига боғлиқ равишда суғурта тўловлари миқдорини ҳисоблаб чиқиш имконини берарди.

XVIII асрда айрим мамлакатларда вафот этганлар ва туғилганлар ҳамда аҳоли сонини аниқлашга дастлабки уринишлар кузатилди.

XVIII асрнинг охири - XIX асрнинг бошида АҚШда аҳолини рўйхатга олишнинг замонавий усулига асос солинди, 1790 йилда аҳолини жорий ҳисобга олиш йўлга қўйилди. Демографияда аҳолини такрор ҳосил қилиш тадқиқотларнинг марказий объектига айланди.

Аҳолини такрор ҳосил қилиш – аҳолининг табиий ҳаракати натижасида авлодларнинг армашинишидир. Аҳолини такрор ҳосил қилиш туғилиш ва ўлимлар сонига қараб аниқланади. Демографик жамланма кўрсаткичлар ўзгаришига мувофиқ, аҳоли такрор ҳосил қилинишининг уч асосий тарихий турини ажратиш кўрсатиш мумкин.

Улардан биринчиси – *аҳолини такрор ҳосил қилишнинг қадимий туридир*. У ибтидоий жамият учун хос бўлган ва ҳозирги пайтда учрамайди.

Аҳоли такрор ҳосил қилинишининг иккинчи тури – *“анъанавий” ёки “патриархал” такрор ҳосил қилиш туридир*. У аграр жамиятда ҳамда индустриал жамиятнинг илк боқичларида устунлик қилган. Туғилиш ва ўлим даражаси юқорилиги, ўртача умр кўриш давомийлигининг пастлиги бу турнинг асосий белгиларидир.

Кўпбалалик анъанавий одат бўлиб, у аграр жамиятда оила яхши амал этишига кўмаклашади. Ўлим даражасининг юқорилиги эса одамлар турмуш даражаси пастлиги, меҳнатнинг оғирлиги, тўйиб овқатланмаслик, тиббиётнинг зарур даражада ривожланмаганлиги оқибатидир. Такрор ҳосил қилишнинг бундай тури ривожланиш даражаси паст бўлган Нигерия, Бангладеш ва айниқса Эфиопия учун хосдир. Эфиопияда туғилиш даражаси - 45,0%, ўлим эса – 20,0 % ни, умр кўришнинг ўртача давомийлиги атиги 43 йилни ташкил этади.

Ривожланаётган давлатларнинг кўпчилигида (Мексика, Бразилия, Филиппин ва бошқалар) кейинги 10 йилликда такрор ҳосил қилишнинг “анъанавий” тури жиддий равишда ўзгарди. Ушбу мамлакатларда тиббиётдаги муваффақиятлар туфайли ўлим даражаси 6,0 % – 10,0 % гача пасайди, лекин туғилишнинг анъанавий ҳисобланган юқори даражаси асосан сақланиб турибди. Натижада ушбу давлатларда аҳолининг табиий ўсиши юқори – йилига 2,5 – 3,0 % ни ташкил этади. Аҳолини такрор ҳосил қилишнинг бевосита ана шу - “ўтиш” тури XX аср охирида жаҳонда аҳоли сони ўсиши суръатлари юқори бўлишини таъминлади.

Аҳолини такрор ҳосил қилишнинг “замонавий” ёки “оқилона” тури туғилиш даражаси пастлиги, ўлим даражасининг ўртачалиги, аҳолининг табиий ўсиши нисбатан камлиги ва умр кўриш ўртача давомийлигининг юқорилиги хусусиятларига эгадир. Мазкур тур аҳолининг турмуш даражаси ва маданияти юқорироқ бўлган, иқтисодий жихатдан ривожланган давлатлар учун хосдир. Ушбу мамлакатлардаги туғилиш даражасининг пастлиги

оилани онгли тартибга солиш билан узвий боғлиқдир. Ўлим даражасига эса аҳоли таркибида катта ёшдагилар салмоғининг юқорилиги таъсир кўрсатади.

Кейинги ярим аср мобайнида демографияни умумий ривожланишнинг иқтисодий ва ижтимоий омиллари нуқтаи назаридан ўрганишга эътибор ортимоқда.

Демографияда *жамланма бирлик* – инсондир. Бу бирликнинг белгилари кўп – жинс, ёш, оилавий аҳвол, таълим даражаси, машғулоти тури, миллат ва ҳоказолар. Ушбу белгилар инсон умри давомида ўзгариб боради. Шунинг учун аҳоли миқдорида одамларнинг ёш, жинс таркиби, оилавий аҳвол каби хусусиятлар мужассамлашган. Ҳар бир одам ҳаётидаги ўзгаришлар аҳоли таркибидаги ўзгаришларга ҳам олиб келади. Ушбу ўзгаришлар жамланма ҳолида аҳолининг ҳаракатини ташкил этади.

Аҳоли сони ўсишининг умумий хусусиятини табиий ўсиш белгилайди. Мазкур кўрсаткич туғилганлар билан ўлганлар сони ўртасидаги фарқнинг мутлақ миқдори сифатида ифодаланади. Аҳоли табиий ўсишининг юқори суръатлари, агар бу жараён ўлим даражаси паст шароитларда кечаётган бўлса, қулай демографик вазият сифатида баҳоланади. Бироқ қатор мамлакатларда туғилиш тартибга солинмаслиги оқибатида демографик вазият кескинлашади. Бунда демографик инқирознинг турли белгилари – болалар ва оналар ўлими даражасининг юқорилиги, аҳоли саломатлиги кўрсаткичларининг пастлиги, умр кўриш ўртача давомийлигининг камайиши ва ҳоказолар пайдо бўлади.

Одатда аҳоли ҳаракати уч гуруҳга тасдиқланади:

- *табиий ҳаракат* – бу туғилиш, ўлим сонини қамраб олиб, мазкур вазиятларни ўрганиш бевосита демография ваколотидадир;

- *механик ҳаракат (миграция)* – бу аҳолининг ҳудудлар бўйича ҳаракатланишларининг барча турлари жамланмасидир. Мазкур жараён пировард натижада аҳолининг жойлашиши, зичлиги, мавсумий ва тебранувчан ҳаракатчанлиги хусусиятларини белгилайди;

- *ижтимоий ҳаракат* – бу одамларнинг бир ижтимоий гуруҳдан иккинчисига кўчиб ўтишидир. Ушбу ҳаракат тури аҳоли ижтимоий таркиби такрор ҳосил қилинишини белгилайди.

Миграция ва такрор ҳосил қилиш жараёнлари ўртасида узвий алоқадорлик мавжуддир. Миграция кўчиб юрган одамлар оммасининг туғилиши, никоҳда бўлиши, саломатлиги ва ўлимига таъсир кўрсатади. Ана шу сифатда у аҳолини такрор ҳосил қилишининг омилларидан бирига айланади. Бироқ миграция жараёнларида жўғрофий ва иқтисодий омилларнинг (табиий шароитлар, иқлим, иқтисодий ривожланиш даражаси, ижтимоий инфратузилма ва ҳоказолар) роли такрор ҳосил қилишни кига қараганда анча сезиларлидир. Аҳолининг миграцияси – бу, энг аввало иш кучининг миграциясидир.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти ҳамда Миграция бўйича халқаро ташкилот меҳнат мигрантларига аҳолининг ўзи истиқомат қиладиган мамлакат бир ҳудудидан иккинчисига ёки бошқа мамлакатга кўчиб бориб, меҳнат

фаолияти билан машғул бўлиш таърифини беради. Хусусан, Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 1949 йил 1 июлдаги “Кўчманчи меҳнаткашлар тўғрисида”ги 97-Конвенциясига мувофиқ: “кўчманчи меҳнаткаш ишлаш мақсадида бир мамлакатдан бошқасига кўчувчи шахсни англатади”¹⁷.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти меҳнат миграциясининг қуйидаги асосий турларини ажратиб кўрсатади:

- *шартнома асосида ишловчилар*. Бу ҳолда мигрантларни қабул қилувчи давлат томонидан уларнинг мазкур мамлакатда бўлиш муддатлари аниқ белгилаб қўйилади. Миграциянинг бу тури асосан иш кучини мавсумий (масалан, қишлоқ хўжалиги, қурилиш) ишларга жалб қилиш билан боғлиқдир;

- *малакали кадрлар миграцияси*. Бунга юқори малакали мутахассислар ёки ишчиларни имтиёзли тартибда (юқори иш ҳақи, бошқа имтиёзлар ҳисобига) ишга таклиф қилиниши мисол бўла олади;

- *ноқонуний миграция*. Бу ноқонуний равишда бошқа мамлакатларда меҳнат фаолияти билан шуғулланишдир;

- *қочоқлар*. Булар тоифасига ҳаёти хавф остида қолиши оқибатида бошқа жойларга кўчишга мажбур бўлганлар киради;

- *кўчманчилар*. Улар доимий яшаш учун бошқа жойга кўчиб борганлардир.

Ҳудуд бўйича ички ва ташқи миграция фарқланади. *Ички меҳнат миграцияси* бир мамлакат миқёсида, минтақалар, туман ва шаҳарлар ўртасида бўлади. *Ташқи меҳнат миграцияси* дейилганда иш кучининг бир давлатдан бошқа давлатга кўчиб ўтиши тушунилади. У қуйидаги хусусиятларга эгадир:

- ривожланаётган давлатлардан ривожланган давлатларга меҳнат миграцияси;

- ривожланган мамлакатлар ўртасида меҳнат миграцияси;

- ривожланаётган мамлакатлар ўртасида меҳнат миграцияси.

Малака бўйича юқори малакали ҳамда паст малакали иш кучи миграцияси фарқланади.

Меҳнат миграцияси *давомийлиги*га қараб:

- *доимий ёки узоқ муддатга* мўлжалланган (бошқа мамлакатга доимий кўчиб кетиш ёки қишлоқ жойларидан шаҳарга доимий яшашга кўчиб кетиш);

- *вақтинчалик* (масалан, шартнома асосида бошқа мамлакатга муайян даврга ишлаш учун бориш);

- *мавсумий* (масалан, қишлоқ хўжалиги ишларига жалб этиш);

- *тебранувчан* (иш кучининг бир ҳудуддан иккинчисига, масалан қишлоқ жойларидан шаҳарларга мунтазам қатнаб ишлаши).

Меҳнат миграцияси, шунингдек, *қонун жиҳатидан қонуний*, яъни мамлакатда амал қилаётган қонунчилик, халқаро ҳуқуқ нормалари, давлатлараро ҳуқуқий битимлар асосида ҳамда *ноқонуний* бўлиши мумкин.

Меҳнат миграциясида иш кучи ҳаракатчанлиги мезони ҳам ҳисобга олинади. *Иш кучи ҳаракатчанлиги* меҳнатга лаёқатли аҳолининг муайян

¹⁷Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. –Т. Адолат. 2004. -149 б.

турдаги меҳнат фаолиятини муайян жойда бажаришга қодирлиги ва тайёрлиги билан белгиланади. Унинг ижтимоий-касбий ва ҳудудий хусусиятлари мавжуддир. Мазкур жиҳатларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Иш кучи кўчишининг зарурати омиллари. Уларга ижтимоий-касбий ҳаракатчанликда иш ҳақи, меҳнат шарт-шароити ва мазмуни, иш вақти, хизмат соҳасида кўтарилиш эҳтимоли билан белгиланса, ҳудудий ҳаракатчанлик турмуш даражаси, ижтимоий инфратузилма, турар жой шароитларини яхшилаш имкониятлари билан боғлиқ бўлади.

2. Янги иш жойининг мақбуллиги омиллари юқорида қайд этилганлар қатори қилинган сарфлардан янги иш жойида фойдаланиш ҳамда турар жойни алмаштириш имкониятларини ҳам қамраб олади.

3. Бу гуруҳ омиллари имконияти ҳаракатчанликнинг осонлиги билан белгиланади. Бунда ижтимоий-касбий ҳаракатчанликда ходим малакаси, тажрибаси, ёши ва бошқа хусусиятлари ҳамда янги иш жойига жойлашишнинг осонлиги асосий роль ўйнаса, ҳудудий ҳаракатчанликда улар қатори кўчиб ўтиш ҳаражатлари ҳам аҳамиятга эгадир.

4. Мазкур гуруҳ омиллари ижтимоий-касбий ҳаракатчанликда бўш иш ўринлари тўғрисидаги ахборотлар мавжудлиги, уларнинг ишончилиги, ахборот олиш қиймати билан белгиланса, ҳудудий ҳаракатчанликка кўчиб бориладиган жойлар тўғрисидаги ахборотлар ҳамда уларнинг қиймати муҳим ҳисобланади.

Меҳнат миграциясида *донор мамлакатлар* (иш кучини экспорт қилувчилар) ҳамда *реципиент мамлакатлар* (иш кучини импорт қилувчилар) фарқланади. Умуман олганда меҳнат миграцияси реципиент мамлакатнинг иш кучига бўлган эҳтиёжини таъминлайди, донор мамлакатларда эса иқтисодий фаол аҳолини эса иш билан бандлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Меҳнат миграцияси донор мамлакатлар иқтисодига қуйидагича ижобий таъсир кўрсатади:

- иш кучи экспорти мамлакат меҳнат бозоридаги вазиятни яхшилади, яъни иш кучи миграцияси натижасида ортиқча меҳнат ресурслари сони камаяди. Бу, айниқса, аҳолиси зич мамлакатлар (Хитой, Ҳиндистон, Мексика, Туркия, Покистон)га ижобий таъсир ўтказади;

- иш кучи экспорти донор мамлакатлар фуқароларига реципиент давлатларда янги замонавий мутахассисликларни ўзлаштириш, ўз малакаларини ошириш, янги техника ва технологияларни ўзлаштириш имконини беради;

- иш кучи экспорти донор мамлакатларга қўшимча валюта кириб келиши ҳамда эмигрант ходимлар оила аъзолари турмуш даражасини ошириш манбаи ҳисобланади;

- донор мамлакатлар ўз фуқароларининг чет элларда меҳнат фаолиятини амалга ошириш билан шуғулланадиган фирмалардан давлат бюджетига солиқ ундиради.

Шу билан бир қаторда иш кучи миграциясининг донор мамлакатлар иқтисодиётига салбий таъсири ҳам мавжуддир. Улар қуйидагилардан иборат:

- иш кучини экспорт қиладиган мамлакатлар ўз меҳнат ресурслари, меҳнатга лаёқатли иқтисодий фаол аҳоли маълум қисмидан ажраладилар;
- донор мамлакатлар иммигрант ишчиларни ўқитиш ва малакасини ошириш учун сарфлаган маблағлари реципиент давлатлар иқтисодиётини ривожлантириш мақсадларида фойдаланилади;
- юқори малакали ва меҳнат бозорида ғоят рақобатбардош иш кучи экспорти донор мамлакатлар ишлаб чиқаришининг муҳим тармоқларида юқори малакали кадрлар тақчиллигига олиб келиши мумкин.

Иш кучи миграцияси реципиент мамлакатлар иқтисодиётига қуйидаги ижобий самара келтиради:

- хориждан иш кучининг кириб келиши юқори даражадаги сафарбарликни таъминлаб, иқтисодиёт таркибидаги муайян тармоқларни жадал ривожлантиришга хизмат қилади;
- иш кучи миграцияси реципиент мамлакатларнинг кадрлар тайёрлаш учун ҳаражатларини тежаш имконини беради;
- иммигрантлар ички бозорни ривожлантиради, чунки улар товар ва хизматларга талабни оширадилар;
- иш кучи импорти реципиент мамлакатлар компания ва фирмаларнинг бозордаги рақобатбардошлигини оширади, чунки арзон иш кучи кириб келиши натижасида ишлаб чиқариш ҳаражатлари тежаллади;
- иммигрантларнинг вақтинчалик бўш маблағларидан реципиент мамлакатлар иқтисодиётини молиялаштириш учун фойдаланиш имконияти пайдо бўлади.

Меҳнат миграциясининг реципиент давлатлар учун ҳам салбий томонлари мавжуддир. Улар қуйидагиларда намоён бўлади:

- мамлакат иқтисодиёти тармоқларининг хориж иш кучига қарамлиги ортади;
- ички иш кучининг маҳаллий меҳнат бозоридаги баҳоси пасаяди ҳамда хориж иш кучининг таклифи ортади.

Шунинг учун ҳар бир давлат ўз миграция сиёсатини амалга оширади. Жумладан, қатор давлатлардан хориж иш кучи сифатига – уларнинг маълумоти, касб-малакаси, иш стажига алоҳида эътибор қаратилади. Масалан, Австралияда иммигрантлар ишга қабул қилиниши учун ўз мутахассислиги бўйича камида уч йиллик иш стажига эга бўлишлари керак.

Иш кучини импорт қиладиган мамлакатлар ёш бўйича ҳам муайян талаблар қўядилар. Меҳнат мигрантлари асосан 20-40 ёшда бўлишлари талаб этилади. Шу билан бирга хорижлик ишчилар, жумладан, Швеция ва Норвегияда тиббий кўрикдан ўтказилиб, ишга қабул қилинади.

Турли давлатларда иш кучи миқдorigа квоталар белгиланади ёки молиявий ва вақт чекловлари ўрнатилади. Масалан, Грецияда грек миллатига мансуб бўлмаган ходимларни ишга ёллашда чекловлар ўрнатилган. Ирландияда эса меҳнат фаолиятини бошлаш учун мигрантлар муайян

миқдорда маблағ тўлашлари талаб этилади. Иш кучини қабул қилиб олувчи давлатлар меҳнат фаолияти давомийлигини ҳам белгилайдилар.

Миграция, одатда, меҳнат фаолиятини инсон капиталининг баҳоси юқори бўлган соҳаларга кўчиришга кўмаклашади. Америкалик иқтисодчилар Р.Ж. Эренберг ва Р.С. Смит аҳоли имкониятлар ёмон бўлган минтақалардан имкониятлар яхши бўлган минтақаларга кўчиб ўтади деган хулосага келган. Ушбу жараёнда кўчиб ўтиш тўғрисида қарор қабул қилишга муҳожирнинг ёши ва таълим даражаси катта роль ўйнайди. Меҳнатга лояқатли ёшларнинг миграция фаоллигининг энг юқорилиги уларнинг миграциядан манфаат олишлари учун вақтлари кўплиги билан изоҳланади¹⁸.

Сўнгги пайтда меҳнат миграциясини таҳлил этишда инсон капиталининг мамлакат иқтисодий ўсишнинг *эндоген омилини* тадқиқ этишга эътибор кучайди. Бундай ёндашув тарафдорлари (Р. Лукас, П. Ромер ва бошқалар) жамланган инсон салоҳияти иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим омили, халқаро иқтисодий миграция мамлакатлар ўртасида иқтисодий ўсиш суръатларидаги фарқлар натижасидир деган хулосага келганлар. Бунда иқтисодий ўсиш суръатларини оширишнинг эндоген механизми сифатида инсон капиталининг жамланиши намоён бўлади. Халқаро меҳнат миграцияси муҳожирларда инсон капитали жамғарилишига ёрдам беради.

Аҳолини ҳисобга олиш статистикасида қуйидаги категориялар фарқланади:

- *мавжуд аҳоли* – ҳисобга олиш пайтида мазкур аҳоли пунктида доимий яшаш жойидан қатъи назар мавжуд бўлган аҳоли қисми;
- *доимий аҳоли* – ҳисобга олиш пайтида амалда қаерда бўлганидан қатъи назар мазкур аҳоли пунктида доимий яшайдиган аҳоли қисми;
- *вақтинча йўқлар* – ҳисобга олиш пайтида доимий яшаш жойида вақтинча йўқ бўлган (6 ойдан кўп бўлмаган даврда) шахслар;
- *вақтинча борлар* – ҳисобга олиш пайтда мазкур аҳоли пунктида вақтинча бор бўлган (6 ойдан кўп бўлмаган муддатда) шахслар.

Аҳоли сифати – аҳолининг ижтимоий ҳаёт кечирishi, ижтимоий ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида характерлайдиган категориядир. Яъни бу аҳолининг таркиб топган табиий, техникавий, иқтисодий, ижтимоий-маданий шароитларга муносабати ҳамда ушбу шароитларни ўзларининг ўзгариб борадиган эҳтиёжларига мослаштириш қобилиятидир. Аҳоли хусусияти (туғилиш, ўлим, таълим, малака даражаси ва ҳоказолар) миқдор жиҳатидан ўзгариб боради. Аҳолининг сифат хусусиятларини, энг аввало, таълим ва саломатлигини яхшилаш аҳоли такрор ҳосил қилиниши тежамкорлигини, яъни аҳоли сонини сақлаб туриш аҳоли сони ва унинг ўсиши суръатларини ўлим ва туғилишнинг мутлақ сони қисқарганда ҳам сақлаб туриш имконини беради.

¹⁸ Эренберг Р.Дж., Смит Р.С. Современная экономика труда. Теория и государственная практика. – М.: МГУ, 1996. - С.338, 367.

Аҳоли умумий сонини ҳисоблаб чиқишда демографик баланс тенгламасидан фойдаланилади:

$$P = P_0 + (N - M) + (V_+ - V_-) = P_0 + E + V_{np},$$

бунда: P — аҳолининг умумий сони;

P_0 — йил бошидаги аҳоли сони;

N — туғилганларнинг умумий сони;

M — ўлганларнинг умумий сони;

E — аҳолининг табиий ўсиши;

V_+ — кўчиб келганлар сони;

V_- — кўчиб кетганлар сони.

Аҳоли сонининг умумий ўсиши эас қуйидагича ҳисоблаб чиқилади :

$$P_1 - P_0 = P_{np},$$

бунда: P_0 — давр бошида (одатда йил) аҳоли сони;

P_1 — даврхирида аҳоли сони.

Аҳолининг табиий ўсиши тенгламаси қуйидагичадир:

$$N - M = E,$$

бунда: N — туғилганларнинг умумий сони;

M — ўлганларнинг умумий сони.

Демографик сиёсат аҳолини такрор ҳосил қилишни тартибга солиш, унинг энг мақбул миқдор ва сифат хусусиятларига эришишга йўналтирилган чораларни назарда тутди. Амалда бу соғлом авлодни такрор қилишни билдиради. Демографик ривожланиш дастурлари комплекс хусусиятга эга бўлиши ижтимоий ҳаёт омилларининг кенг доирасини қамраб олиши, демографик жараёнларнинг оқибатларини ҳисобга олиши керак. Шунинг учун жаҳон аҳолисининг муаммолари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг доимий диққат марказидадир. БМТ аҳолишунослик, шу жумладан демографик, иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг ўзаро муносабати муаммолари соҳасида тадқиқотлар олиб боради, давлатларга демографик дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда кўмаклашади, аҳолишуносликнинг турли масалалари бўйича умумжаҳон конференцияларини ўтказди.

Жумладан, 1994 йилда Қоҳирада бўлиб ўтган Аҳолишунослик бўйича умумжаҳон конференциясида кенг қамровли 20 йиллик Ҳаракат дастури қабул қилинди. Мазкур дастурда аҳолишунослик, иқтисодий ўсиш ва барқарор ривожланиш ўртасида ўзаро боғлиқка эришишга алоҳида эътибор қаратилган. Шу билан бирга эркаклар ва аёлларнинг тенглиги ва тенг ҳуқуқлигини таъминлаш, репродуктив ҳуқуқ ва саломатлик муаммоларини ҳал этиш вазифалари белгиланган. Қоҳира Ҳаракат дастури, унинг мақсад ва вазифалари аҳолини ривожлантириш, халқлар турмуш даражаси ва турмуш сифатини оширишга қаратилган миллий дастурларни ишлаб чиқиш учун асос вазифасини ўтади. 2000 йилда бўлиб ўтган Мингйиллик Саммитида БМТ томонидан қабул қилинган Мингйиллик ривожланиш мақсадлари Аҳолишунослик бўйича халқаро конференция қарорларини амалга ошириш юзасидан эришилган дастлабки натижаларга асосланган.

3. Миллий таълим сиёсатининг ҳуқуқий асослари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасига мувофиқ: “Ҳар ким таълим олиш ҳуқуқига эгалар. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир”¹⁹.

“Таълим тўғрисидаги” Қонунда²⁰ таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳасида устувор деб эълон қилинган.

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардани иборатдир:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;
- умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;
- ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналишини академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;
- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;
- таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;
- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
- таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Ўзбекистонда таълим соҳасини чуқур ислоҳ қилиш 1997 йилда қабул қилинган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури²¹ билан боғлиқдир. Ушбу хужжатда қуйидагилар қайд қилинади:

“Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янгиланишини, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат ва очик фуқаролик жамияти курмокда.

Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий хулқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий еқдрийатлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир”.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида мамлакатда таълим соҳасини ислоҳ қилиш зарурати қуйидагилар билан изоҳланади:

¹⁹Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – Б.10.

²⁰“Таълим тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // [http:// www.lex.uz](http://www.lex.uz).

²¹Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш миллий дастури // <http:// www.lex.uz>.

- республиканинг демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти куриш йўлидан изчил илгарилаб бораётганлиги;

- мамлакат иқтисодиётида туб ўзгартиришларнинг амалга оширилиши, республика иқтисодиёти асосан хомашё йўналишидан рақобатбардош пировард маҳсулот ишлаб чиқариш йўлига изчил ўтаётганлиги, мамлакат экспорт салоҳиятининг кенгаяётганлиги;

- давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устуворлиги қарор топганлиги;

- миллий ўзликни англашнинг ўсиб бориши, ватанпарварлик, ўз ватани учун ифтихор туйғусининг шаклланаётганлиги, бой миллий маданий-тарихий анъаналарга ва халқимизнинг интеллектуал меросига ҳурмат;

- Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграцияси, республиканинг жаҳондаги мавқеи ва обрў-эътиборининг мустаҳкамланиб бораётганлиги.

Ўз моҳияти ва мазмуни бўйича ноёб ҳисобланган мазкур дастур 12 йиллик таълимга ўтиш ҳамда узлуксиз таълим тизимини шакллантиришга йўналтирилган.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишда қуйидагилар назарда тутилади:

- шахс – кадрларни тайёрлаш тизимининг асосий субъекти ва объекти, таълим хизматларининг истеъмолчиси ва ишлаб чиқарувчиси;

- давлат ва жамият таълим ва кадрларни тайёрлаш тизими фаолиятини тартибга соладиган ҳамда ушбу тизим амал этиши устидан назоратни амалга оширдиган кадрлар тайёрлашнинг кафолатчиларидир;

- узлуксиз таълим малакали ва рақобатбардош кадрларни тайёрлашнинг асосини ташкил этиб, таълимнинг барча турлари, давлат таълим стандартларини қамраб олади;

- фан - юқори малакали мутахассисларни ишлаб чиқарувчиси ва истеъмолчисидир, у илғор педагогик ва ахборот технологияларини яратади;

- ишлаб чиқариш – кадрларга эҳтиёжни, шунингдек улар тайёргарлигининг сифати ва даражасига талабларни белгиладиган асосий буюртмачи, кадрларни тайёрлаш тизимини молиялаштириш ва моддий-техник таъминотининг иштирокчисидир.

Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимининг амал этилиши давлат таълим стандартлари, турли даражадаги таълим дастурларининг узвийлиги асосида таъминланади ҳамда таълимнинг қуйидаги турларини қамраб олади:

- мактабгача таълим;

- умумий ўрта таълим;

- ўрта махсус, касб-ҳунар таълими;

- олий таълим;

- олий таълимдан кейинги таълим;

- малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш;

- мактабдан ташқари таълим.

Мактабгача таълим узлуксиз таълимнинг бошланғич қисми ҳисобланади. У боланинг соғлом ва ривожланган шахс бўлиб шаклланишини

таъминлаб, ўқишга булган иштиёқини уйғотиб, тизимли ўқитишга тайерлаб боради. 6-7 ёшгача бўлган мактабгача таълим давлат ва нодавлат болалар мактабгача таълим муассасаларида ва оилада амалга оширилади. Мактабгача таълимнинг мақсади – болаларни мактабдаги ўқишга тайерлаш, болани соғлом, ривожланган, мустақил шахс бўлиб шакллантириш, қобилиятларини очиқ бериш, ўқишга, тизимли таълимга бўлган иштиёқини тарбиялашдир.

Мактабгача таълим муассасалари, фаолият йўналишига кўра, қуйидаги турларга бўлинади:

- болалар яраси, болалар ясли боғчаси, болалар боғчаси, уйдаги болалар боғчаси (мустақил муассаса ёки филиал сифатида);
- мактабгача тарбия ва бошланғич таълим муассасаси (болалар боғчаси-мактаб);
- тарбияланувчиларни бир ёки бир нечта йўналишда (тил, бадиий эстетик, спорт ва бошқалар) тарбияловчи мактабгача таълим муассасалари;
- тарбияланувчиларнинг жисмоний ва рухий ривожланишдаги оғишларини тикловчи турдаги болалар боғчаси;
- тиббиёт–гигиена, профилактика ва соғломлаштириш тадбир ва тартибларини амалга оширувчи заифлашган болаларни назорат қилиш ва соғломлаштириш боғчаси;
- бирлаштирилган турдаги болалар боғчаси (бирлаштирилган турдаги болалар боғчасига ривожлантирувчи, тикловчи ва соғломлаштирувчи гуруҳлар умумлаштирилган кўринишда киради).

Мактабгача таълим, олиниш шакли ва усулларида қатъи назар, қуйидаги мақсадларни ўз олдига қўяди:

- болаларни мактабда ўқишга мақсадли ва тизимли тайёрлаш;
- болаларнинг шахсий қобилиятлари ва истеъдодларини ривожлантириш;
- болаларни миллий ва умуминсоний маънавий ва маданий қадриятлар билан таништириш, уларни интеллектуал ривожлантириш;
- болаларда юқори маънавий ва одоб–ахлоқ асосларини шакллантириш;
- болаларнинг жисмоний ва рухий соғлигини мустаҳкамлаш;

Ўзбекистонда мажбурий, бепул, муддати 9 йилдан иборат бўлган *умумий ўрта таълим* мавжуд бўлиб, у бошланғич (1-4- мактаб синфлари) ва ўрта (5-9- мактаб синфлари) таълимга бўлинган.

Бошланғич таълим умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган билим ва малаканинг, саводхонлик асосларининг шакллантирилишига йўналтирилган. Биринчи синфга болалар 6-7 ёшдан қабул қилинади.

Бошланғич таълим Ўзбекистонда мажбурий, бепул ва барчага тааллуқли ҳисобланади. Бу мактаб ёшига етган барча болалар умумий еки махсус (ногирон болалар ва ривожланишдан орқада қолган болалар) бошланғич мактабга боришларини билдиради. Болаларни бошланғич таълимга жалб қилиш мос келувчи ёшидаги болаларнинг 100% ташкил қилади. Бола бошланғич мактабни тугатар экан, у ўқиш, ёзиш ва ҳисоблаш маҳоратига эга бўлиши керак. Ўқувчига назарий фикрлаш элементлари, ўргатилган

ҳаракатларни бошқариш маҳорати сингдириб борилади. Нутқ маданияти, шахсий гигиена асослари, соғлом ҳаёт тарзи ва жамиятда ўзини тутиш билимлари ҳам бериб борилади. Ўқув фанларининг сифат ва тиркиби бошланғич мактабда, мактаб тури ва ўқитиш шароитларига кўра ўзгариб туради.

Мактабнинг барча биринчи синф ўқувчилари бепул ўқув китоблари ва ўқув асбоблари билан таъминланади. 1996 йилдан бери кам таъминланган оилалардан бўлган 1-9- синф ўқувчилари ҳар йили давлат бюджети ҳисобидан ўқув ашёлари ҳамда киши кийим комплектлари билан таъминланади. Ўзбекистонда бошланғич ва ўрта таълим ташкил қилиниши ва таркибига кўра бир - бири билан бевосита боғлиқ. Ҳар бир умумтаълим мактаби иккала поғонада умумий ўрта таълимни амалга оширади. Бу бошланғич мактабда битирувчиларнинг тўлиқ ҳисобини олиб боришни ва умумий ўрта таълим тизимида узлуксизликни таъминлайди.

Умумий ўрта таълим керакли билим ҳажми, мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, ташкилий маҳорат ва амалий тажриба пойдеворини қўйиб, бошланғич профессионал йўналишни ва таълимнинг кейинги поғонасини танлашда кўмаклашади.

Умумий ўрта таълим бошланғич таълимнинг мантиқий давоми бўлса ҳам, таркибий сифатига ва ўқитиш услубига кўра фарқ қилади. Умумий ўрта таълим иштирокчининг ижтимоий мавқеини белгилаб олишга бўлган иштиек, қизиқиш ва қобилиятларини, унинг шахс бўлиб шаклланишини таъминлайди. Ўқувчи ўрта мактабда фан асослари бўйича тизимли билимларни олади. Таълим жараёнида кенг дунёқараш шаклланиши ва ижодий фикрлаш қобилияти пайдо бўлади. Халқнинг бой маънавий ва маданий меъроси билан таништириб бориш орқали болада атрофдаги оламга бўлган ғамхўрлик ҳисси уйғотиб борилади. Ўрта мактаб ўқувчилар учун мактаб фанларини мустақил ўрганишга кенг имкониятлар яратиб беради. Ўрта таълимнинг таркибий қисмига мажбурий ва қўшимча компонентлар киради.

Мажбурий компонент давлат таълим станлартлари билан аниқланади ва иштирокчининг минимал керакли тайёргарлик даражасини белгилайди. Унинг муваффақияти ўрта таълим муассасалари томонидан қафолатланади. Бу компонент давлат ва жамият буюртмаси, шахснинг қизиқиш ва талаби асосида белгиланади.

Ўрта махсус таълим касб-ҳунар таълимининг бир шакли бўлиб, асосий мақсади ишлаб чиқаришнинг биринчи бўғинидаги ташкилотчи ва иш бошқарувчиларни, олий тоифали мутахассисларнинг ёрдамчиларини, юқори малака ва кўникмаларни талаб қилувчи маълум бир турдаги ишни мустақил бажара олувчи ўз ишининг усталарини бўлган – техник, агроном, бошланғич синф ўқитувчилари, фельдшер, стоматолог, концертмейстер каби мутахассисларни тайёрлашдан иборатдир. Ўрта махсус таълим мутахассислари қаторига касбий тайёргарликнинг юқори босқичи талаб этиладиган балет, цирк артистлари, айрим бадий мутахассислар ҳам киради.

Ўрта махсус таълим умумий ўрта таълимда амалий ва назарий билимлар билан бир қаторда касб-хунарга оид бўлган малака ва кўникмаларни маълум бир соҳада ривожлантиришга қаратилган.

Ўрта махсус касб-хунар таълими кундузги кўринишда икки йўналишда академик лицейларда ва касб-хунар коллежларида амалга оширилади.

Касб-хунар коллежлари касб таълими билан бир қаторда академик лицейлар каби ўрта махсус таълим ҳам бериб, бу кейинчалик ёки узлуксиз таълимни давом эттириш, ёки мутахассислиги бўйича иш билан шуғулланиш имконини беради.

Академик лицей – ўқиш уч йилга мўлжалланган ўрта махсус йўналтирилган ўқув даргоҳи бўлиб, давлат таълим стандартига мос равишда ўқувчиларнинг билимлари ақлий салоҳиятини оширишга қаратилган, уларнинг имкониятлари ва қизиқишлари асосида йўналтирилган ҳолда чуқурлаштириб берилади. Академик лицейларда ўқувчилар таълим йўналишини ихтиёрий равишда- гуманитар, табиий фанлар йўналиши тарзида танлайдилар.

“Олий таълим” атамаси заминиди иқтисод, фан, техника ва маданият соҳасида фаолият олиб боровчи, иш мобайнида илм-фан, маданият, техника янгиликларини қўллаган ва ўз устида ишлаган ҳолда назарий ва амалий муаммоларни бартараф этувчи юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш тушунилади.

Олий таълимнинг асосий мақсади замон талабларига жавоб бера оладиган малакали, рақобатбардош, юксак билимли, олий таълим мутахассиси талабларига ўзи танлаган йўналиши юзасидан талабга жавоб бера оладиган республиканинг илм-фан, маданият, иқтисод, ижтимоий соҳаларини ривожлантиришда ўз ҳиссасини қўшадиган, мустақил фикрлайдиган, юксак маънавиятга эга бўлган юқори салоҳиятли мутахассисларни тайёрлашдир.

Олий таълим икки босқичдан иборат: бакалаврият ва магистратура.

Бакалаврият — бу тўрт йил давом этувчи йўналтирилган назарий ва амалий билим берувчи олий таълимнинг биринчи босқичи ҳисобланади. Бакалавр дастурини ўқитиш ниҳоясига етгач талаба давлат аттестациясининг якуний хулосасига мувофиқ ўқитилган йўналиш асосида “бакалавр” даражасига лойиқ деб топилади ҳамда давлат намунасида кўрсатилган диплом берилади.

Магистратура — бу икки йил давом этадиган аниқ йўналиш асосида назарий ҳамда амалий билим берувчи, бакалаврни битиргачгина танлов асосида таълим олиш давом эттирилиши мумкин бўлган олий таълим босқичи.

Магистратурада ўқиш якунлангач битирувчиларга давлат аттестацияси комиссиясининг якуний хулосасига мувофиқ аниқ мутахассислиги кўрсатилган “магистр”лик даражаси ва магистрликни тасдиқловчи давлат намунасида кўрсатилган диплом берилади.

Ўзбекистон Республикасида олий таълим муассасаларининг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Университет. Мазкур олий таълим муассасаси:

- олий ва ундан кейинги таълим учун таълимни бир неча йўналишда беради;
- турли соҳалардаги мутахассисларнинг малакасини оширади ва қайта тайёрлайди;
- фаннинг турли йўналишларида фундаментал ва амалий тадқиқотларни олиб боради;
- илм соҳаси билан чамбарчас боғлиқ илмий ва методик марказ ҳисобланади.

2. Академия. Ушбу олий таълим муассасаси:

- таълим соҳасида маълум белгиланган олий ва олий таълимдан сўнгги таълим беришга мўлжалланган ўқув дастурини бажаради;
- мутахассисларнинг билимларини белгиланган тартибда малакасини оширади ва қайта тайёрлайди;
- фан, маданият, санъат соҳасида фундаментал ва амалий илмий тадқиқот ишларини олиб боради;
- ўз фаолияти доирасида етакчи илмий, методик маркази ҳисобланади.

3. Институт. Мазкур олий таълим муассасаси:

- олий ва олий таълимдан кейинги ўқув дастурларини бажаришни таълим ва фаннинг маълум бир меъёрида амалга оширади;
- мутахассисларни маълум бир соҳада қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш билан шуғулланади;
- фундаментал ва амалий тадқиқот ишларини олиб боради.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури доирасида Мактаб таълимини ривожлантириш давлат умумиллий дастури амалга оширилмоқда.

Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни амалга оширишнинг *биринчи босқичи*да (1997-2001 йилларда) мамлакатда узлуксиз таълим тизимининг янги таркиби шакллантирилди, шунингдек бу тизимнинг барча бўғинларини бошқаришнинг механизми белгилаб қўйилди.

Кадрлар тайёрлаш ва узлуксиз таълим тизими самарали амал этиши ва рақобат мухитини шакллантиришни таъминлайдиган мазкур тизимнинг принципиал жиҳатдан янги норматив-ҳуқуқий асоси яратилди. Таълим муассасаларини давлат аттестациясидан ўтказиш ва аккредитация қилиш тизими амалиётга жорий этилди, узлуксиз таълим барча турларининг давлат стандартлари ишлаб чиқилди.

*Иккинчи босқич*нинг (2001-2005 йиллар) устувор вазифалари сифатида узлуксиз таълим тизими барча босқичларида талаб этилган сифатни таъминлаш белгиланди. Бунинг учун таълим мониторинги ва уни бошқаришнинг ягона тизими яратилди.

Умумтаълим мактабларини тугаллаган барча ёшларни академик-лицейлар ва касб-хунар коллежлари билан тўла қамраб олишини таъминлайдиган тизимнинг шакллантирилиши ҳамда 12 йиллик ўрта

таълимга ўтилиши Ўзбекистонда таълим соҳасидаги умумдавлат дастурларининг мантикий натижаси бўлди.

4. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш

Бугунги кунда *таълим* инсон ва жамиятни ривожлантиришнинг энг муҳим омилига айланган. Таълим муассасалари маданий меросни авлоддан авлодга узатиш, касбий тайёргарликнинг асосий шаклига айланган. Таълим шахс томонидан билимларни эгаллашига хизмат қилади, унга ижтимоий меъёрларни ўзлаштиришга ёрдам беради, иқтисодий фаол ҳаётга киришида дастак бўлади.

Таълимнинг инсоннинг маънавий ва интеллектуал эҳтиёжларини ва қобилиятини шакллантиришга таъсири нуқтаи назаридан уни ўзаро боғлиқ уч: шахс, давлат ва жамият нуқтаи назаридан қараб чиқиш қабул қилинган.

Шахсий даражада – бу инсоннинг ўзлигини тўла намоён қилиш, интеллектуал қобилиятларини ривожлантириш имкониятидир. Шу билан бирга таълим умумий ва касб билимларини эгаллашга ҳам хизмат қилади. Билимли инсон маънавий жиҳатдан бой, унинг ҳаёти фақат моддий қадриятлардангина иборат эмас. Таълим шахсга ўзининг маънавий эҳтиёжларини қондириш, ҳаётини тўлақонли ва уйғун қилиш имконини беради.

Давлат даражасида шуни таъкидлаш керакки, давлат мамлакат интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришдан манфаатдор. “Билимлар иқтисодиёти” даврида таълим иқтисодий ривожланиш ва миллий бойликни жамғаришнинг энг муҳим таркибий қисмига айланди. Аҳолининг маънавий бойлиги мамлакатда ҳуқуқий маданиятни шакллантиради, шунингдек халқнинг эркин, демократик, ҳуқуқий давлатда яшаш ва меҳнат қилиш, ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини англаш, улардан ўзининг ҳамда давлат ва жамиятнинг манфаатлари йўлида фойдаланишга кўмаклашади.

Жамият даражасида таълим алоҳида глобал маънавий қадриятларни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши керак. Бу жамиятни тараққий эттиришнинг қудратли омилидир. Жамиятнинг интеллектуал ривожланиши – ижтимоий тараққиётнинг асосидир.

Иқтисодий нуқтаи назардан одамлар томонидан билимларни эгаллаши жамиятнинг иқтисодий, илмий, маданий ва ижтимоий ривожланишини таъминлайди. Таниқли америкалик иқтисодчи Т. Стоуньер “Иқтисодиётнинг sanoat ривожланишидан кейинги даврида билим ер, меҳнат ва капитал ўрнини босиб, замонавий ишлаб чиқариш тизимларининг энг муҳим асосига айланди”²² деб кўрсатади.

Экспертларнинг ҳисоблаб чиқишларига кўра, ҳозирги даврда жисмоний капитал улушига жаҳон бўйича ўртача миллий бойликнинг 16,0 % тўғри

²²Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики. Новая технологическая волна на Западе / Под ред. Гуревича П.С. –М.: Прогресс, 1986. - С.24.

келади. Айни пайтда миллий бойликда инсон капиталининг улуши 64,0 %, табиий капиталнинг улуши 20,0 % ни ташкил қилади.

Иқтисодий ривожланиш даражаси ортиши билан инсон капиталининг миллий бойликдаги улуши ортиб боради. Германия, Швейцария ва Японияда мазкур салмоқ 80,0 % га етгани худди шундан далолат беради. Жаҳон ҳамжамияти ва алоҳида давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши стратегиясида таълимга инсонни ривожлантириш концепциясининг энг муҳим таркибий қисми сифатида ёндашилади.

Таълим инсонни ривожлантиришнинг энг муҳим омили сифатида иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва гуманитар муаммолар бутун мажмуасини ҳал этишга катта таъсир кўрсатиши исботланган. Улар қаторида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- ҳар бир мамлакатда ҳозирги давр учун муносиб бўлган аҳоли турмуш даражаси ва турмуш сифатини таъминлаш;

- иш билан самарали бандликни таъминлаш;

- барқарор ривожланишни таъминлаш;

- ижтимоий тенгсизлик даражасини пасайтириш;

- фуқаролик жамияти таркибини мустаҳкамлаш;

- инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва уларни самарали амалга ошириш;

- шахснинг имкониятларини тўла ва ҳар тарафлама амалга ошириш учун шарт-шароитларни яратиш.

Халқаро ҳамжамият бугунги дунёда таълимнинг аҳамиятига муносиб баҳо берган ҳолда инсонни ривожлантиришда таълимнинг муносиб ролини таъминлашга қаратилган қатор стратегик дастурлар ишлаб чиқди ва уларни амалга ошириш чораларини кўрмоқда. Улардан бири – “*Таълим – ҳамма учун*” концепциясидир. Концепциянинг асосий принциплари 1990 йилда Жомтъен (Таиланд) ташкил этилган конференцияда баён этилди. Ушбу анжуманда “*Таълим – ҳамма учун*” умумжаҳон декларацияси қабул қилинди. Ушбу ҳужжатда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциядан келиб чиққан ҳолда қуйидагилар эълон қилинди: “*Ҳар бир бола, ёш ва катта ёшдаги шахс ўзининг туб таълим эҳтиёжларини, ушбу тушунчанинг энг юксак ва мукамал маъносида, қондирадиган таълим олиш ҳуқуқига эгадир*”. “*Таълим – ҳамма учун*” декларациясида таълим тизими ҳар бир инсон истеъдоди, салоҳиятини намоён қилишга кўмаклашиши, шахс ўз ҳаётини яхшилаши ва жамиятни ўзгартириш учун салоҳиятни ривожлантиришга рағбатлантириши зарур деб баён қилинди.

1996 йилда Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига аъзо мамлакатларнинг таълим вазирлари томонидан қабул қилинган “*Таълим – бутун умр давомида*” стратегияси “*Таълим – ҳамма учун*” концепциясига жуда яқиндир. Бутун умр давомида таълим олиш стратегияси умуман жамиятнинг, шунингдек алоҳида ҳар бир шахснинг турмуш тарзини шиддатли ўзгартирадиган ўтиш иқтисодиётига эга давлатлар учун алоҳида аҳамиятга эгадир.

“Таълим – бутун умр давомида” тушунчаси моҳиятининг ўзи инсон фақат мактаб ёшида эмас, балки бутун меҳнат фаолияти даврида таълим беришнинг ҳам расмий, ҳам норасмий тузилмаларида таълим олиши учун зарур шарт-шароитлар яратилиши кераклигини эътироф этишдир. Яъни “Таълим – бутун умр давомида” стратегияси инсон умрининг барча босқичларида турли шаклларда ва турли соҳаларда билим олиши зарурлигини назарда тутди.

2000 йилнинг апрелида Дакарда (Сенегал) бўлиб ўтган таълим бўйича умумжаҳон анжуманида “Таълим – ҳамма учун” концепцияси амалга оширилишининг 10 йиллик якунлари чиқарилди. Анжуманнинг асосий хужжати – “Дакар ҳаракат доиралари: “Таълим – ҳамма учун” мажбуриятларимизнинг бажарилиши”да таълим олиш ҳуқуқи инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири эканлиги яна бир бор тасдиқланди. Таълим глобаллашув жараёнлари таъсирини ҳис этаётган XXI аср жамиятида инсоннинг самарали фаолиятини таъминлашнинг зарур воситаси бўлиб хизмат қилади.

Дакар анжумани “Таълим – ҳамма учун” стратегиясини янада изчил амалга оширишнинг олти та мақсадини белгилаб қўйди:

- кичик ёшдаги болаларни парвариш қилиш ва уларни тарбиялаш комплекс чораларини кенгайтириш ва такомиллаштириш, бунда ночор болаларга алоҳида эътибор қаратиш;

- 2015 йилга бориб барча болалар, айниқса қизлар, ноқулай муҳитда яшайдиган ҳамда озчиликни ташкил қилган миллатларга мансуб болаларнинг бепул ва юқори сифатли бошланғич таълим олишини таъминлаш;

- ёшлар ва катталарнинг таълим эҳтиёжларини уларнинг тегишли таълим дастурларидан фойдаланишлари ва ҳаётий кўникмаларини ҳосил қилиш асосида қондирилишини таъминлаш;

- 2015 йилга бориб катталар, айниқса аёллар ўртасида саводхонлик даражасини 50,0 % га ошириш ҳамда ҳамманинг асосий ва узлуксиз таълимдан фойдаланиши учун имконият яратиш;

- 2005 йилга бориб бошланғич ва ўрта таълимда гендер тафовутига барҳам бериш ҳамда 2015 йилга бориб таълим соҳасида жинсларнинг тенглигига эришиш, бунда қизлар юқори сифатли база таълимидан тўлиқ ва тенг фойдаланишлари, улар яхши ўқишлари учун шароит яратилишига алоҳида эътибор бериш;

- таълимнинг барча жиҳатлари сифатини ошириш, ҳамма томонидан яхши ўзлаштиришга эришилишини таъминлаш, айниқса саводхонлик, ҳисоблаш ва ҳаётий кўникмаларни ҳосил қилишга қаратилган таълим самарадорлигини ошириш.

Ҳозирги вақтда бутун жаҳонда одамлар ҳамма даврдагиларга қараганда юқори таълим даражасига эгалар. Буни таълимнинг жуда кўп индикаторлари тасдиқлаб турибди. Агар 1960 йилда жаҳонда 15 ёшдаги ва ундан катта ёшда бўлган ҳар бир одам таълим олишининг ўртача давомийлиги 4 йилдан камни ташкил этган бўлса, 2010 йилга келиб мазкур кўрсаткич глобал даражада

икки баробарга, ривожланаётган мамлакатларда эса уч маротабага - 1,9 йилдан 6,4 йилга ортди.

1990 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги биринчи маъруза эълон қилинган вақтдан буён таълим олишнинг ўртача давомийлиги икки йилга ортди, аҳолини таълим билан ялпи қамраб олиш эса 12,0 % га ортди, саводхонлик эса 57,0 % дан 85,0 % га кўтарилди.

Инсонни ривожлантириш индексида фойдаланиладиган таълимнинг ўртача индекси ҳам мазкур соҳада эришилган юқори натижалардан далолат беради.

Шу билан бир қаторда ушбу кўрсаткичлар аҳоли ҳамма қатламларини таълим билан қамраб олишдаги энг янги силжишларни ҳисобга олмаслиги мумкин. Мактабга бормайдиган одамлар, одатда, катта ёш гуруҳига мансубдир. Ривожланаётган мамлакатларда 65-74 ёшдаги одамларнинг 36,0 % умрида мактабга бормаган. Таққослаш учун шуни айтиш мумкинки, 15-24 ёш гуруҳидаги ёшлар учун ушбу кўрсаткич атиги 7,0 % ни ташкил этади.

Бугунги кунда жаҳонда ёшлар ўртасидаги саводхонлик маълумотлар мавжуд бўлган 104 мамлакатнинг 63 тасида 95,0 %, 35 мамлакатда эса 99,0 % ни ташкил этади.

Аҳолини бошланғич таълим билан қамраб олиш бўйича ўртача кўрсаткичлар бугунги кунда ривожланаётган давлатларда ҳам, ривожланган давлатларда ҳам 100,0 % га тенгдир. Ҳозирги вақтда болалар фақат мактабга борибгина қолмасдан, уни тамомляптилар ҳам. Жаҳонда бошланғич таълимга эга бўлганлар сони жами аҳолининг 84,0 % дан 94,0 % га етди.

Дунёдаги кўпгина мамлакатларда аҳолини таълим билан қамраб олишнинг кенгайиши ушбу соҳани давлат томонидан молиялаштириш ортиши билан боғлиқдир. Ўқувчилар асосан давлат мактабига борадилар. Айниқса, бошланғич (жами ўқувчиларнинг 92,0 %) ва ўрта (85,0 %) давлат мактабларига қатнайдиغان ўқувчилар кўп. Дунёда таълимга давлат харажатлари 1970 йилдаги ялпи ички маҳсулотнинг 3,9 % дан 2006 йилда 5,1 % га етди. Мазкур ўсиш узок муддатли тенденция эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки бундан 100 йил муқаддам таълим учун давлат харажатлари ялпи ички маҳсулотнинг 1,0 % ни ташкил этарди.

Маълумки, кўпчилик индустриал ривожланган мамлакатларнинг замонавий таълим тизими 1950-1970 йилларда шаклланган. Шу даврда инсон капитали назарияси пайдо бўлиб, жамият ва давлатнинг таълимнинг ривожланишига бўлган муносабатига сезиларли таъсир кўрсатди.

Инсоннинг билимлар билан бойишининг доимий жараёни ҳозирги шароитда фаннинг жамият ҳаётидаги ролининг ортиб бориши билан шартланган янги хусусиятларни касб этди. Энди у мавжуд билимлар ва кўникмаларнинг амалий йўл билан тўлдирилишини намоён этмайди. Инсонларни илмий билимлар ва уларни амалиётда қўллаш уқувлари билан бойитиш жараёни ҳал қилувчи роль ўйнамоқда. Буни эса узлуксиз ривожланувчи ва ривожланиш жараёнида табақалашувчи таълим тизимисиз

амалга ошириб бўлмайди. Унда кадрларни, шу жумладан тадбиркорларни иқтисодий тайёрлаш муҳим ўрин тутди.

Билимлар ва ахборотларнинг жамият ривожланишидаги аҳамиятини ниҳоятда ошиб бораётганлиги ахборот жамияти концепцияларида ва ахборот цивилизациясининг шаклланишида ўз аксини топди. Янги билимлар, ахборот, уқув ва кўникмаларга эга бўлиш, уларни янгилаш ва ривожлантиришга йўналтирилишнинг қарор топиши нафақат индустриал иқтисодиётдаги ходимларнинг, балки тадбиркорларнинг, бизнес раҳбарларининг ҳам фундаментал хусусиятларига айланмоқда. Ахборот жамиятида қарор топувчи иқтисодий ривожланишнинг янги хили улар учун ўз малакасини доимий равишда ошириш заруратини келтириб чиқаради. Таълим соҳаси ахборот жамиятида ҳаётнинг иқтисодий соҳаси билан аралашиб кетади. Таълим фаолияти иқтисодий ривожланишнинг муҳим таркибий қисмига айланмоқда.

Замонавий ахборот инфратузилмасини шакллантириш нафақат иқтисодий самарадорликни ошириш вазифалари билан, балки бизнесда янги технологиялардан, замонавий техника тизимларидан, маълум билимлар, уқув ва кўникмалардан, инсонлар хатти-ҳаракатининг моделларидан фойдаланиш зарурати билан белгиланади.

Демак, ижтимоий ривожланишда билимлар, ахборот аҳамиятининг кучайиши, билимларнинг аста-секин инсон капиталига айланиши таълим соҳасининг ҳозирги замон ижтимоий ҳаёти таркибидаги ролини кескин ўзгартиради. Албатта, турли мамлакатлар ва турли давлатлар гуруҳларида таълим тизимининг ижтимоий тузилмадаги ҳолатининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бироқ, янги ахборот цивилизациясининг вужудга келиши таълим соҳасини ижтимоий ҳаётнинг марказига чиқарди.

Ушбу жараёнларни кўпгина мамлакатлар учун умумийлигини ҳисобга олган ҳолда 1990-йилларнинг охирига келиб Европа қитъасида Болонья жараёни белгиси остида Европа таълим макони шакллана бошлади. 1999 йилда Италиянинг Болонья шаҳрида олий таълим учун жавоб берувчи Европа вазирларининг Биринчи учрашуви бўлиб ўтди ва унда декларация қабул қилинди. Жараён моҳияти келажакда Европа олий таълим ҳудуди деб номланган ва фаолият кўрсатиш фундаментал тамойилларининг умумийлигига асосланган Умумевропа олий таълим тизимини шакллантиришдан иборат²³.

Шундай қилиб, ахборот жамиятининг вужудга келиши билан боғлиқ барча миллий ва ҳалқаро лойиҳаларда таълим соҳасини ривожлантириш марказий ўрин эгаллайди. Таълим тизимининг ҳолатидан, унинг шахс ва жамиятнинг юқори сифатли таълим хизматларига бўлган эҳтиёжларини қондира олишидан ҳозирги замон жамият ривожланиш истиқболлари боғлиқ.

²³ Гребнев Л.Г. Болонский процесс и система образования России //Бизнес-образование.- 2002. - №2.

Шу билан бирга, жаҳон глобал иқтисодий тенденциялар, шу жумладан иқтисодиётда инсон сармоясининг ортиши муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банки томонидан ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра 192 мамлакатда иқтисодий ўсишнинг фақатгина 16,0 % жисмоний капитал (жиҳозлар, инфратузилма ва ҳ.к.) улушига тўғри келади. Мазкур улушнинг яна 20,0 % ни табиий ресурслар беради. Қолган 64,0 % инсон омили билан, шу жумладан иқтисодий ривожланишнинг катализаторига айланишга қодир бўлган сифат жиҳатдан янги турдаги тадбиркорларни шакллантириш билан боғлиқ²⁴. Ушбу жиддий далил турли мамлакатлар ҳукуматларини бизнес-таълим тизимини ривожлантириш орқали бизнес соҳаси учун мутахассисларни тайёрлаш тизимини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни яратишга ундайди.

Бунда шундай ҳолатдан келиб чиқиш лозимки, таълимнинг ўзи – бу инсоннинг у ёки бу меҳнат фаолияти учун зарур бўлган билимлар, уқув ва кўникмаларни ўзлаштиришнинг бир вақтнинг ўзида ҳам жараёни, ҳам натижасидир. Таълим, шу жумладан бизнес соҳасида таълим олишнинг асосий йўли – ўқув муассасаларида таҳсил олишдан иборат, у ерда ўқиш хўжалик юритишнинг бозор усуллари ва тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги билимларни эгаллаш билан боғлиқ.

Таълим сифати муаммоси ривожланган мамлакатларда бизнес-мактаблар фаолиятининг асосий масаласи ҳисобланади. Олинадиган таълимнинг юқори сифати «лицензиялаш – аттестациядан ўтказиш – давлат аккредитацияси - ижтимоий аккредитация - таснифлар» занжирининг тегишли босқичида таъминланади.²⁵ Бунда лицензиялаш таълим дастурларини давлат таълим стандартларига мувофиқ ўтишга руҳсат берилишини аниқлатади. Ўз навбатида, аттестация одатда лицензия берилганидан сўнг камида уч йилдан кейин ўтказилиб, у олий ўқув юртининг таълим дастурлари бўйича давлат стандартларига мос келишини текшириш функциясини бажаради. Тегишлича, давлат аккредитацияси таълим муассасаси мақомининг ҳамда олий ўқув юрти битирувчиларига давлат намунасидаги дипломни бериш имконини берувчи ўқув дастурларининг кейинги муддатга тан олиншини ўзида намоён этади.

Бундан ташқари, ривожланган мамлакатларда ижтимоий аккредитация ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у олий ўқув юртлири дастурларининг мустақил баҳоси ҳисобланади. Таснифлар – бу олий ўқув юртининг мустақил баҳоловчилар томонидан ишлаб чиқилган мезонлар асосида мустақил ташқи экспертлар томонидан баҳоланиши. Баҳоланишнинг мақсади одатда олий ўқув юртлирининг сифатга асосланган таснифини тузишдан иборат. Шуниси эътиборга лойиқки, мактабларнинг машҳурлиги ва таснифи МВА дастурлари битирувчиларининг ишга жойлашишига ижобий таъсир кўрсатади.

²⁴Бизнес-образование по-русски. //Экономическоеобозрение-Т.:2006. - № 5. – 69-б.

²⁵Зобов А.М. Проблемы реализации многоуровневой системы бизнес- образования во внешнем учебном заведении // Бизнес- образование. –М.: 2002. - №2. –С. 24.

Яна шуни таъкидлаш лозимки, барча мамлакатларда ўзининг аккредитациялаш стандартлари мавжуд. Масалан, улар АҚШда ҳам, Европа мамлакатларида ҳам катта фарқ қилади, бунда Буюк Британия, Италия ва Франция каби Европа мамлакатларининг ўзида ҳам аккредитациялаш кескин фарқ қилади. Ҳатто иккита энг машҳур аккредитация тизими AACSB International (Шимолий Америка) ва EQUIS (efmd - Европа) ҳам турли ёндашувларга асосланган, масалан, EQUIS аккредитациясини олиш имконияти мактаб талабаларининг катта қисми хорижликлар бўлишини назарда тутди.

Ўзбекистонда таълимга жамиятни ислоҳ этиш ва янгилаш сиёсатини амалга оширишнинг ҳал қилувчи бўғини сифатида алоҳида эътибор қаратилади. Таълим мамлакат иқтисодиётини барқарор ривожлантириш, мамлакатни жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашнинг мажбурий шарти деб ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Таълим, саломатлик, иш билан бандлик ва аҳоли турмуш даражаси ўртасида қандай ўзаро алоқадорлик мавжуддир?

2. “Таълим – ҳамма учун” стратегиясининг моҳияти ва унинг асосий йўналишлари тўғрисида гапириб беринг.

3. “Кадрларни тайёрлаш миллий модели” тушунчасининг моҳияти нимада?

4. Демографик сиёсат дейилганда нима тушунилади?

5. Ўзбекистонда демографик вазиятнинг хусусиятлари нималардан иборат?

6. Экологик муаммолар одамлар соғлиғига қандай таъсир кўрсатади?

7. “Гендер мейнстриминг” нима учун керак?

8. Сиз “БМТ – Хабитит” дастурлари ва лойиҳалари тўғрисида нималарни биласиз?

3-мавзу. Инсон тараққиёти индекси ва уни ҳисоблаш методикаси. (2 соат)

Режа:

1. Инсон тараққиёти индексимикдори бўйича мамлакатларни таснифлаш ва табақалаштириш.
2. Ўзбекистоннинг ривожланиш контекстида гендер масалаларини баҳолаш.
3. Гендер муносабатлари ва Ўзбекистонда турмуш даражаси.

1. Инсон тараққиёти индексимикдори бўйича мамлакатларни таснифлаш ва табақалаштириш

Узоқ йиллар давомида иқтисодий ўсишга эришиш инсон ва бутун жамиятни ривожлантиришга олиб келади, деб ҳисобланган. Бундай ёндашув асосида ишлаб чиқариш даромадларни кўпайтиради, юқори даромад эса, ўз навбатида, иқтисодий фаровонликни оширади, деган фикр ётарди.

Шунинг учун иқтисодий ўсиш фақат ривожланишни таъминлаш воситасигагина эмас, балки ривожланиш мақсадига айланди. Айрим мутахассисларгина иқтисодий ўсишга фақат ривожланиш воситаси деб қарар эдилар. 1955 йилда Нобель мукофотининг лауреати Артур Льюис²⁶ ривожланишнинг мақсади “*инсон танловини кенгайтириш*” деган хулосага келган.

Иқтисодий ўсиш иқтисодий ривожланишнинг синоними эмаслигини англаш жаҳонда иқтисодий-сиёсий беқарорлик ва аҳолининг камбағаллиши кўпайиши билан чуқурроқ англана бошланди. Айрим ривожланаётган мамлакатларнинг амалиёти ишлаб чиқариш ривожланиб бораётган шароитларда ҳам одамларнинг турмуши оғирлашиши мумкинлигидан далолат берарди. Ушбу мамлакатларда иқтисодий ўсиш суръатлари юқори бўлишига қарамасдан тенгсизлик, аҳолининг иш билан тўлиқ банд бўлмаслиги ва оммавий қашшоқлик кўзга ташланарди. Ҳолбуки, бошқа мамлакатлар миллий даромадлари миқдори нисбатан юқори эмаслигига қарамасдан, турмуш даражасини оширишда қониқарли натижаларга эришардилар.

Иқтисодий ўсиш ўз-ўзидан ресурслар адолатли тақсимланишини таъминланмаслиги тобора ойдинлашарди. Бундай адолат тақсимлашга фуқаролар тенглигини таъминлаётган, шу жумладан таълим ва соғлиқни сақлаш соҳасида мақсадли дастурларни амалга ошираётган давлатларнинг ҳукуматлари муваффақ бўлаётган эди.

²⁶Сэр Уильям Артур Льюис (Sir William Arthur Lewis, 1915-199) – инглиз иқтисодчиси, “ривожланаётган давлатларга нисбатан иқтисодий ривожлантиришнинг новаторлик тадқиқоти учун” 1979 йилги Нобель мукофотининг лауреати. Асосий асарлари: “Иқтисодий режалаш принциплари” (“The Principles of Economic Planning”, 1949), “Иқтисодий ўсиш назарияси” (“The Theory of economic Growth”, 1955)

Иқтисодий жиҳатдан бой бўлган, даромад даражаси юқори мамлакатларда эса жинойтчиликнинг ўсиши, атроф муҳитнинг ифлосланиши, турли касалликларнинг тарқалиши, аҳоли ижтимоий ҳолатнинг ёмонлашиши каби салбий ҳодисалар кузатилади.

Юқорида баён этилганлар ҳисобга олинган ҳолда XX асрнинг 70-йилларида ишлаб чиқилган иқтисодий концепцияларда иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги, даромад ва неъматларни тақсимлаш муаммоларига эътибор кучайди. Бунинг натижасида “*ўсиш ҳисобига қайта тақсимлаш*” номини олган концепция пайдо бўлди. Ушбу концепциянинг мақсади одамлар, биринчи навбатда аҳолининг ночор қатламлари турмуш шароитларини меҳнат сиғими юқори бўлган ишлаб чиқаришларни кенгайтириш, яъни бу билан ялпи ички маҳсулот, иш ҳақи ва аҳоли даромадларини ошириш, давлат томонидан ижтимоий соҳани кенг қўллаб-қувватлашни таъминлашга қаратилди.

Ўтган аср 70-йилларнинг ўрталарида “*асосий эҳтиёжлар концепцияси*” ҳам илгар сурилди. Унда асосий эътибор давлатнинг барча фуқароларига тирикчилик учун энг оддий шароитларни: овқатланиш, тиббий хизмат кўрсатиш, таълимни тақдим этиш учун масъулиятига алоҳида эътибор қаратилди.

Бироқ “*ўсиш ҳисобига қайта тақсимлаш*” концепцияси ҳам, “*асосий эҳтиёжлар концепцияси*” ҳам кенг оммалашмади. Бу ривожланишни иқтисодий ва ижтимоий қисмларига сунъий бўлиш оқибати эди. Асосий эҳтиёжлар деганда инсон турмушининг сифат кўрсаткичлари эмас, балки товарлар ва хизматлар тақдим этиш англашинвларди. Шу билан бир қаторда асосий эътибор давлат имкониятларига қаратилган, аҳоли эса ривожланишни таъминлаш бўйича фаолиятнинг фаол иштирокчилари эмас, балки товар ва хизматларни олувчилар сифатида кўриларди. Бундан ташқари ана шундай чоралар иқтисодий фаолликни пасайтирар, айти пайтда давлатнинг ижтимоий соҳага ҳаражатлари ҳаддан ташқари ортиб кетаётган эди.

XX асрнинг 80-йиллари бошларига келиб иқтисодий ўсиш кадрият деб эътироф этила олмаслиги тўғрисидаги хулосага келинди. Ушбу даврда кўпгина мамлакатларда иқтисодий ўсиш суръатлари пасайди ва таркибий инқироз юз берди.

Шунинг учун ривожланиш сиёсатида давлат қарзи ва ҳаражатларини қисқартириш, иқтисодий ўсиш суръатлари пасайишига барҳам бериш каби сифат жиҳатдан янги устуворликлар биринчи ўринга кўтарилди. “*Таркибий қайта куриш*” ва иқтисодиётнинг либераллаштирилиши аввалроқ илгари сурилган инсон капитали назариясига эътиборни кучайтирди. Юқорида қайд қилинганидек, ушбу назарияни асосига таълим, соғлиқни сақлаш, касбий тайёрғаликка инвестициялар киритишнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги асослаб берилган, инсонга ишлаб чиқаришнинг энг муҳим омили сифатида қараларди.

Ана шундай сиёсатга жавобан ЮНИСЕФ²⁷ “*Инсонни қайта қуриш*” хужжатини эълон қилди. Унинг муаллифлари – Андрей Жованни Корнеа, Френсис Стюарт, Ричард Жолли таркибий иқтисодий ўзгартиришларни инкор этмаган ҳолда Халқаро валюта фонди ва Жаҳон банкни қашшоқлик муаммолари ва инсоннинг турмуш шароитларини яхшилашга кўпроқ эътибор беришга даъват қилди.

Бундай ёндашувнинг асосий принципи ижтимоий ҳимоя чоралари таркибий қайта қуриш стратегиясига кўшимча восита сифатида қаралмаслиги зарурлигига қаратилган эди. Шу билан бирга инсон эҳтиёжларига йўналтирилган, узоқ муддатли истиқболга мўлжаллаб тузилган янги комплекс ривожланиш механизмини ишлаб чиқиш таклиф этилди.

1987 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ривожланишни режалаштириш бўйича кўмитаси ўзининг 1988 йилдаги маърузасида таркибий қайта қуришнинг инсонга чиқимларини қараб чиқиш тўғрисида қарор қабул қилди. Ана шу қарор Маҳбуб ул-Ҳақ, шунингдек К.Гриффин ва Ж.Найт раҳбарлигида тадқиқотлар ўтказиши учун рағбат бўлди. Бу тадқиқотлар натижалари “*Инсон ривожланишининг салоҳияти: ривожланиш стратегиясининг эрдан чиқарилган мезонлари*” маърузаси лойиҳаси сифатида эълон қилинди. Кейинчалик К.Гриффин ва Ж.Найт ўз тадқиқотларининг натижаларини 1989 йилда “Ривожланиш режалаштириш бўйича журнал”нинг махсус сонидида эълон қилдилар. Ушбу илмий иш 1990 йилда алоҳида китоб сифатида чоп этилди.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси ҳар йили турли мамлакатларда турмуш даражаси, саводхонлик, таълим, умр кўриш давомийлиги каби инсон салоҳиятининг асосий хусусиятларини ўлчаш ва таққослаш учун ҳар йили ҳисоблаб чиқилади. У турли мамлакатлар ва минтақалар турмуш даражаси ўртасидаги умумий фарқларни аниқлашда стандарт ва восита вазифасини ўтайди. Мазкур индекс БМТнинг Ривожланиш дастури доирасида инсон салоҳиятини ривожлантириш тўғрисидаги ҳисоботларда эълон қилинади.

ИСРИни ҳисоблаб чиқишда кўрсаткичларнинг уч тури ҳисобга олинади:

- *инсон тугилган пайтда кутилаётган ўртача умр кўриш;*
- *таълим олишнинг ўртача давомийлиги ва таълим олишнинг кутилаётган давомийлиги;*
- *муносиб турмуш даражаси.* Бу аҳоли жон бошига ялпи миллий даромаднинг харид қобилияти паритети бўйича АҚШ доллариди баҳоланади.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси инсонни ривожлантиришининг интеграл жамланма кўрсаткичидир. У юқорида қайд қилинган учта асосий кўрсаткич бўйича мамлакатда эришилган ўртача даражани ифода этади.

Мазкур уч мезон бўйича интеграл индексни аниқлаш учун даставвал ҳар бир мезоннинг индекси ҳисоблаб чиқилиши керак. Кўрсаткичларни 0 дан 1,0 гача бўлган миқдорини индексларга айлантириш учун мезонларнинг энг кам

²⁷ ЮНИСЕФ (United Nation Childrens Fund) – Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Болалар жамғармаси.

ва энг кўп миқдорларини ўрнатиш талаб қилинади. Индекснинг интеграл кўрсаткичини ҳисоблаб чиқиш учун ўртача биометрик миқдорлар ишлатилиши сабабли энг кўп миқдор ҳар қандай икки мамлакат ёки вақт даврлари ўртасидаги таққослашга (фоизларда) таъсир кўрсатмайди.

Энг кўп миқдор мамлакатларнинг амалда кузатилаётган олий даражаларига вақт қатори бўйича белгиланади. Масалан, БМТ Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш глобал маърузасида 1980-2010 йиллардаги кўрсаткичлардан фойдаланилган (3.4-жадвал).

Таққослашга мезонларнинг энг кам миқдорлари таъсир кўрсатади. Шунинг учун индексларни ҳисоблаб чиқишда тирикчилик кўришнинг энг кам миқдори ёки “табiiй 0” каби кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Қуйидаги энг кам миқдорлар белгиланган:

жадвал

БМТ Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш глобал маърузасида фойдаланилган энг юқори миқдор кўрсаткичлари²⁸

Ўлчамлар	Кузатилган энг юқори миқдор кўрсаткичи	Энг кам миқдор кўрсаткичи
Туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги (йил)	83,2 (Япония, 2010 йил)	20,0
Таълимнинг ўртача давомийлиги (йил)	13,2 (АҚШ, 2010 йил)	0
Таълимнинг кутилаётган давомийлиги (йил)	20,6 (Австралия)	0
Таълимнинг жамланма индекси	0,95 (Янги Зеландия)	0
Аҳоли жон бошига даромад (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари)	108211 (Бирлашган Араб Амирликлари, 1980 йил)	163 (Зимбабве, 2008 йил)

- туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги - 20 йил (узоқ муддатли тарихий маълумотларга асосланган);

- таълим соҳасидаги иккала кўрсаткич учун – 0 йил (таълимнинг энг кам даражаси тўғрисидаги тасаввур жамият амалда расмий таълимсиз ҳам амал этиши мумкинлигига асосланган);

²⁸Реальное богатство народов: пути к развитию человека. Доклад о развитии человека – 2010. 20-е, юбилейное издание. – М.: Издательство «Весь Мир», 2010.– С.216.

• аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад – 163 АҚШ доллари (бу бирорта мамлакат, масалан Зимбаведа 2008 йилда кунига 45 центга тенг бўлган энг кичик миқдордир. Мазкур миқдор Жахон банки томонидан ўрнатилган, кунига 1,25 АҚШ долларини ташкил этадиган камбағаллик чизиғи даражасидан биров ортиқдир).

Энг кичик ва энг юқори миқдорлар аниқлангандан сўнг кичик индекслар қуйидагича аниқланади:

$$\text{Ўлчаш индекси} = \frac{\text{амалдаги миқдор} - \text{энг кам миқдор}}{\text{энг кўп миқдор} - \text{энг кичик миқдор}} \quad (1)$$

Таълим соҳаси учун мазкур 1-тенглама ҳар икки таркибий қисмга нисбатан қўлланилади. Бунинг натижасида уларнинг ўртача геометрик миқдори топилади, шундан сўнг 1-тенглама иккинчи миқдори ишлатилади. Буни 1–тенгламасини икки таркибий қисми ўртача геометрик миқдorigа тенглаштириш мумкин.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси уч ўлчов индекслари ўртача геометрик миқдори жамланмасидир:

$$(I_{\text{Турмуш}}^{1/3} + I_{\text{Таълим}}^{1/3} + I_{\text{Даромад}}^{1/3}) \quad (2)$$

Мазкур 2-формула ИСРИ барча кўрсаткичларининг тўлиқ бўлмаган ўзаро бир-бирини алмаштиришини назарда тутди. Шу тариқа у чизиқли жамланиш формуласига нисбатан энг жиддий эътирозларни ҳисобга олади. Маълумки, чизиқли жамланиш формуласи кўрсаткичларнинг бир-бирини тўла ўрнини босишини назарда тутди. Айрим ўзаро бир-бирининг ўрнини босиш ҳар қандай индексни аниқлаш учун муқаррар равишда хос бўлиб, унинг таркибий қисмлари миқдори ортиши билан кўпайиб боради.

ИСРИда янги индикаторлардан ва янги функциявий шакллардан фойдаланилган ҳолда услубийнинг такомиллаштирилиши жиддий ўзгаришларга олиб келди. Ўртача геометрик кўрсаткичларни қўллаш индексларнинг қуйроқ миқдорларини келтириб чиқаради. Бунда энг катта ўзгаришлар ривожланиши бир хил даражада бўлмаган мамлакатларда кузатилди.

2010 йилги Инсонни ривожлантириши тўғрисидаги глобал маърузада Инсон салоҳиятини ривожлантириш индексига жиддий ўзгартиришлар киритилди. Аввалгиларида бўлгани каби йигирманчи глобал маърузада ИСРИ инсонни ривожлантиришнинг уч асосий мезони – саломатлик, билим ва даромадлар бўйича эришилган натижаларни ўлчайдиган композит индекс сифатида сақланиб қолган. ИСРИнинг аввалги формулаларига мувофиқ “саломатлик” мезонини ўлчаш учун туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлигидан фойдаланилган.

Таълим ёки билим даражасини аниқлаш учун катта ёшдаги аҳоли саломатлиги кўрсаткичлари ҳамда мактаб таълими (бошланғич мактабдан

бошлаб олий ўқув юртларигача) билан камраб олиш кўрсаткичлари ишлатилган.

Даромадлар ёки турмуш даражаси аҳоли жон бошига ЯИМ кўрсаткичи харид қобилияти паритети (АҚШ доллари ҳисобида) ҳисобга олинган ҳолда аниқланган.

“Саломатлик” мезони илгаридек туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги билан ўлчанган. Лекин бунда кутилаётган умр давомийлигининг энг кам миқдори 25 ёшдан 20 ёшга пасайтирилган.

Туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги энг кам миқдорининг ўзгариши Maddison ва Riley²⁹ асарларига таянган ҳолда узок муддатли тарихий маълумотларга асосланган. Бу маълумотларда 20 ёш энг кам миқдор деб кўрсатилган. Агар жамиятда ёки жамиятнинг бирор қатламида туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги одатдаги репродуктив ёшдан паст бўлса, ушбу жамият қирилишга юз тутати. Бундан пастроқ кўрсаткичлар Руандада рўй берган геноцид каби қатор инқирозли шароитларда ҳам учраган, бироқ улар барқарор бўлмаган истисно ҳолдаги мисоллардир.

2010 йилги Глобал маърузада билимлардан фойдаланиш қуйидагича ўлчанган:

- таълим олишнинг ўртача давомийлиги (25 ёш ва ундан катта ёшда бўлган шахслар томонидан умри давомида таълим олган йилларнинг ўртача миқдори билан ўлчанган);

- кутилаётган таълим олиш давомийлиги. Бунда мактабга ўқишга бориш учун расмий равишда белгилаб қўйилган ёшга тўлган болалар таълим олиши кутилаётган йиллар ҳисоблаб чиқилган.

Инсонни ривожлантириш аввалги индексларида қўлланилган катта ёшдаги аҳоли саводхонлигининг кўрсаткичи (бу кўрсаткичга шунчаки саводчилар ва саводсизлар табақаламаган ҳолда киритилган) таълим соҳасида эришилган натижаларнинг манзарасини тўлиқ ифодалаш учун етарли даражада ишонарли бўлмади. Мактаб таълими ўртача давомийлиги ва мактабда таълим олишнинг кутилаётган муддатини ИСРга кўшиш натижасидан таълим даражаси ва бу соҳадаги сўнгги ўзгаришлар тўғрисида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин бўлди.

Эндиликда даромад даражаси аввал қўлланиб келинган аҳоли жон бошига ЯИМ (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари ҳисобида) ўрнига жон бошига ялпи миллий даромад (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари ҳисобида) ёрдамида баҳоланмоқда. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) мамлакатда ишлаб чиқилган, лекин уларнинг қанчаси шу мамлакатда қолишидан қатъи назар, товарлар ва хизматларнинг пулдаги ифодасидир. Ялпи ички даромад (ЯИД) мамлакат аҳолиси олган даромадларни, шу жумладан пул жўнатмалари ва ташқи ёрдамдан олинган маблағларни ифода этади. Яъни ЯИД мамлакат иқтисодий фаровонлигининг

²⁹Maddison, A. 2010. *Historical Statistics of World Economy:1-2008 AD*. Paris: ОЭСР. Riley, J.C. 2005. *Poverty and Life Expectancy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. Noorkbakhsh (1998); *The Human Development Index: Some Technical Issues and Alternative Indices //Journal of International Development* 10, 589-605

аниқроқ ўлчамидир. 2010 йилги Глобал маърузада қайд қилинганидек, ЯИМ ёки ЯИД орқали мамлакат аҳолиси даромадлари ўлчанганида, улар ўртасида катта фарқлар бўлиши мумкин экан.

Мамлакатлар бўйича иқтисодий статистикани таққослаш учун маълумотлар аввал ягона валюта ҳолига келтирилиши керак. Валюта курсларининг бозорда айрибошланишидан фарқли равишда харид қобилияти паритетининг айрибошлаш курслари мамлакатлар ўртасидаги нарх-наволардаги фарқларни ҳисобга олиш имконини беради. Шунинг учун жон бошига ЯИД (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари ҳисобида) одамлар турмуш даражасини аниқроқ ифода этади.

Назарий жиҳатдан харид қобилияти паритети бўйича 1 АҚШ доллари (уни *халқаро доллар* ҳам деб аташади) у ёки бу мамлакат иқтисодиётида АҚШ иқтисодиётидаги 1 АҚШ долларига тенг харид қобилиятига эгадир. Харид қобилияти паритетининг янги миқдор кўрсаткичлари 2008 йилдан бошлаб кўлланилиб келмоқда. Харид қобилияти паритети ҳисоблаб чиқилган, 2005 йилда сўнгги марта ўтказилган Халқаро таққослаш дастури доирасидаги тадқиқотларда 146 мамлакат, аввалги тадқиқотларга қараганда 26 тадан кўпроқ мамлакат иштирок этди.

Ижтимоий ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий табақаланиши миқдор ва сифат хусусиятларини ифолайдиган кўрсаткичларнинг умумлаштирилган тизими ишлаб чиқилган ва илмий жиҳатдан асосланган. Уларга қуйидагилар киради:

- *инсон салохиятини ривожлантириш индексининг табақаланиши коэффиценти.* У таҳлил этилаётган мамлакатлар, мамлакат минтақалари, ижтимоий гуруҳларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги фарқлар даражасини кўрсатади;

- *саломатлик (узоқ умр кўриши) индексининг табақаланиши коэффиценти.* У бир мамлакат, минтақадаги аҳолининг саломатлиги бошқаларга нисбатан қандай эканлигини кўрсатади;

- *таълим индексини табақаланиши коэффиценти.* Мазкур кўрсаткич бир мамлакат (минтақа ёки тадқиқотнинг бошқа объекти) аҳолиси таълимнинг даражаси бошқа мамлакат аҳолисиникига қараганда қанчалик юқорилигини акс эттиради;

- *даромадлар индекси табақаланишининг коэффиценти.* У таҳлил этилаётган мамлакатлар ёки минтақалар иқтисодий табақаланиши даражасини аниқлаб беради;

- *ўлим индексининг табақаланиши коэффиценти.* У таққосланаётган мамлакатлар ёки минтақалар аҳолиси саломатлиги ўртасидаги фарқ кўрсаткичи ҳисобланади;

- *касб таълими даражаси табақаланишининг коэффиценти.* У орқали тадқиқ қилинаётган мамлакатлар ёки минтақаларда аҳолининг таълимнинг иккинчи ёки учинчи босқичи билан қамраб олиниши даражаси ўртасидаги фарқларни ифода этади.

2010 йилги Инсонни ривожлантириш глобал маърузасида тажриба сифатида учта янги индекс киритилган. Улар қуйидагилардир:

тенгсизликни ҳисобга олган ҳолдаги инсонни ривожлантириш индекси. Унда инсоннинг саломатлик, таълим ва даромадлар ўртача кўрсаткичлари ўртасидаги фарқлар ҳисобга олинади;

гендер тенгсизлиги индекси. У иш кучи, саломатлик, билимлар ўртасидаги тафовутни ҳамда аёлларга салбий таъсир кўрсатган имкониятларни ҳамда уларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришни ифода қилади;

кўп ўлчамлик камбағаллик индекси. У ривожланиётган мамлакатлар аҳолисининг таълим, соғлиқни сақлаш ва турмуш даражасидаги жиддий фарқларни аниқлаш имконини беради.

Халқаро таққослашни талаб этадиган кўпгина бошқа кўрсаткичлар катори 2010 йилдаги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада келтирилган Инсонни ривожлантириш индекси миллий статистика хизматлари маълумотларни эълон қилгандан сўнг камида икки йил ўтгандан кейинги саналар бўйича ҳисоблаб чиқилган. Бироқ 2010 йилги глобал маърузада жорий йил маълумотлари келтирилган.

БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича департаментидан туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги бўйича маълумотлар олиниши туфайли бунинг имконияти бўлди.

Ўртача таълим олиш давомийлиги Варто ва Lee (2010) томонидан тақдим этилди.

Кутилаётган таълим давомийлиги эса ЮНЕСКОнинг Статистика институти, аҳоли жон бошига ЯИМ –Жахон банки ва Халқаро валюта фонди томонидан тақдим этилди.

Айрим мамлакатлар учун таълим олишнинг ўртача давомийлиги уй хўжалигининг миллий тадқиқотларига асосланган ҳолда ҳисоблаб чиқилди.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси моҳият жиҳатидан даставвал ҳисоблаб чиқилган учта индекс: умр давомийлиги индекси, таълим индекси ва аҳоли жон бошига ЯИМ индекси ўртача арифметик кўрсаткичидир. Бевосита турмуш кўрсаткичининг 0 дан 1,0 гача бўлган миқдор кўрсаткичларига ўтказиш битта индексда ўзаро таққослаб бўлмайдиган бу учта турлича мезонни ҳисобга олиш имконини беради.

Ана шу усулда ҳисоблаб чиқиш натижасида у ёки бу давлатнинг Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси кўрсаткичи:

0,8 дан юқори бўлса – у ривожланиши юқори мамлакатлар;

0,5 – 0,8 гача бўлса – ривожланиши ўртача мамлакатлар;

0,5 дан паст бўлса ривожланиши паст мамлакатлар каторига киритилади.

ИСРИ инсон салоҳияти концепциясининг стратегик унсурига айланди. Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси саломатлик, таълим ва даромаднинг жамланма ўлчами ҳисобланиб, ушбу мезонлар бўйича эришилган тараққиёт кўрсаткичларини баҳолайди. Мазкур индекс фақат

даромадга асосланган ривожланиш тушунчасидан анча кенгрок мъано беради.

Бирок айримлар ИСРИнинг тузилиши ва унинг таркибига эътирозлар билдиришади. Бошқалар эса кўрсаткичлар сонини кўпайтиришни таклиф этишмоқдалар. Кўпгина танқидий мулохазалар ўринлидир. Бирок ИСРИнинг мақсади аҳоли фаровонлигининг мутлақ аниқ индикаторини яратишдан иборат эмас, бакли жахон ҳамжимяти эътиборини инсонга йўналтирилган ривожлантиришга қаратиш, ижтимоий тараққиётга эришиш йўллари тўғрисида мунозаларга йўл очишга қаратилган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти инсонни ривожлантиришни ўлчаш ва таққослашга киришиб, зиммасига юксак масъулиятни олди. ИСРИ пайдо бўлганидан буён у оммавий ахборот воситалари, жамоатчилик, фуқаролик жамияти ташкилотлари, тадқиқотчилар ва жаҳондаги барча давлатлар ҳукуматларининг диққат марказидадир. 2010 йилги Инсонни ривожлантириш тўрисидаги глобал маъруза эълон қилинганидан сўнг Интернетдан фойдаланувчилар мазкур маърузанинг веб-саҳифасига 3 миллион марта кирдилар, бу ҳужжатдан 500000 та нусха кўчирилди.

Бевосита ИСРИ давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсати самарадорлигининг асосий мезони сифатида кўрилади. Бошқача қилиб айтганда, давлат шунчаки ялпи ички маҳсулотни кўпайтиришга интилиб қолмасдан ИСРИда ўз ифодасини топадиган фуқароларнинг турмуш сифатини ошириш чораларини кўриши керак. Турмуш сифатини ошириш аҳоли аксарият қисми манфаатларини ифода этадиган ва химоя қиладиган давлатнинг стратегик мақсади дир. Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши эса бу стратегик мақсадга эришиш воситасидан бошқа нарса эмас.

2. Ўзбекистоннинг ривожланиш контекстида гендер масалаларини баҳолаш

Аёллар ва эркекларнинг тенг ҳуқуқлиги инсон ҳуқуқларининг энг асосийларидан бири ҳисобланиб, ижтимоий адолатни таъминлашнинг шартидир. Айни вақтда бу тенглик, ривожланиш ва тинчликка эришишнинг зарур ва асосий шarti ҳам ҳисобланади. Аёллар ва эркекларнинг тенг ҳуқуқлилиқ асосида шериклик муносабатларини ўрнатиш инсон манфаатларига йўналтирилган барқарор ривожланишнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳамдир

Бевосита шунинг учун БМТ Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 3-мақсади эркеклар ва аёллар тенглигини рағбатлантириш ҳамда аёллар ҳуқуқлари ва имкониятларини кенгайтиришни кўзда тутди.

Афсуски, инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида турмушнинг барча соҳаларида аёллар ва эркеклар тенглиги тўла таъминланган бирорта мамлакат йўқ. Аммо тенгсизлик, айниқса, ривожланаётган мамлакатлар ва энг камбағал оилаларда кўпроқ учрайди ҳамда бу биргина одамларнинг ўзлари учун эмас, балки умуман жамият учун ижтимоий, психологик ва

иқтисодий муаммоларни келтириб чиқаради. Аёллар ва эркаклар ўртасидаги тенгсизлик таълим, иш вақти, иш ҳақи, умр кўриш давомийлиги, ҳокимиятда ва бошқарувда иштирок этиш каби кўринишларда намоён бўлади. Масалан:

- аёллар жаҳон аҳолисининг 50,0 % дан кўпроғини ташкил этади, лекин улар жаҳон мулкининг 1,0 % га эгалик қилади;

- аёллар жаҳонда бажариладиган ишларнинг учтан икки қисмини қиладилар, аммо жаҳонда олинадиган фойданинг ўндан бир улушига эгалар;

- саводсиз ва ишсизларнинг кўпчилиги – 60,0 % дан кўпроғи хотин-қизлардир;

- жаҳондаги ҳар уч аёлдан биттаси умри давомида ҳеч бўлмаганда бир марта зўравонликдан, кўпинча ўз эридан жабр кўрган;

- жаҳондаги барча парламентлар аъзоларининг фақат 20,0 % аёллардир;

- аёллар ҳақ тўланмайдиган уй ишларининг асосий қисмини бажарадилар;

- хотин-қизлар меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси паст бўлган соғлиқни сақлаш ва таълим соҳасида иш билан бандларнинг кўпчилигини ташкил этадилар, эркаклар эса иш ҳақи юқори бўлган иқтисодиётнинг транспорт, алоқа, ахборот-коммуникация технологиялари тармоқларида аксарият кўпчиликдирлар.

Жаҳондаги умумий иқтисодий пасайиш, шунингдек айрим минтақалардаги сиёсий беқарорлик кўпгина мамлакатларда ривожланиш соҳасида белгилаб қўйилган мақсадлардан чекинишга мажбур қилди. Ушбу ҳолат қашшоқлик кўламлари ниҳоятда ортишига олиб келди. Қашшоқ турмуш кечираётган бир миллиард нафардан кўпроқ аҳоли ўртасида ҳам аёллар кўпчиликни ташкил этади. Иқтисодиётнинг барча соҳаларидаги инқироз ишсизлик ва тўлиқ бўлмаган иш билан бандлик даражасини оширди, бу ҳам биринчи навбатда аёллар аҳволини оғирлаштирди.

Кўпинча аёллар иш билан барқарор банд бўлиш кафолатини бермайдиган ёки меҳнат шароитлари хавfli ва зарарли бўлган ишларни бажаришга мажбур бўладилар. Акс ҳолда улар ишсизлар сафини тўлдиришга мажбур бўладилар. Кўпгина хотин-қизлар меҳнат бозорида иш ҳақи паст ва нуфузсиз меҳнат фаолияти билан шуғулланишга мажбур бўладилар. Бошқа тоифа аёллар ўз оилалари даромадига ҳисса қўшиш мақсадида меҳнат миграциясини танлашдан бошқа чора топа олмайдилар.

Жамият хотин-қизлар муаммоларини ҳал қилиш масалаларига ҳанузгача етарли даражада эътибор бермаяпти. Ҳолбуки, аёллар ва эркакларнинг ресурслари ва ижодий салоҳиятидан иложи борича тўлиқ фойдаланган ҳолдагина иқтисодий ва ижтимоий ўсишга эришиш мумкин.

Жаҳон ҳамжамияти мазкур муаммоларни ҳисобга ола бошлади. Жумладан, Аёллар аҳволига бағишланган тўртинчи умумжаҳон конференцияси мазкур йўналишдаги саъй-ҳаракатларни жадаллаштиришга хизмат қилди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси томонидан 1975 йилни - Халқаро аёллар йили деб эълон қилиниши хотин-қизлар муаммосини жаҳон кун тартибига қўйишда бурилиш нуқтаси бўлди.

1979 йилда БМТнинг Бош Ассамблеяси Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисидаги конвенцияни қабул қилди. Ушбу Конвенция 1981 йилда кучга кирди ҳамда аёллар ва эркеклар ўртасидаги тенгликнинг халқаро стандартларини мустаҳкамлаб қўйди.

1985 йилда Умумжаҳон конференциясида 2000 йилгача бўлган муддатда амалга оширилиши режаланган Аёллар аҳволини яхшилаш соҳасидаги Найроби истиқбол стратегияси қабул қилинди.

1995 йил 15 декабрда Пекинда бўлиб ўтган Аёллар аҳволига бағишланган умумжаҳон конференциясида Ҳаракат платформаси қабул қилинди. Ушбу платформа аёллар аҳволини яхшилаш соҳасида Найроби истиқбол стратегиясини амалга оширишни тезлаштиришга йўналтирилди. Пекин платформасида аёлларни иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий масалалар бўйича қарорлар қабул қилишда ҳар тарафлама ва тенг иштирок этишларини таъминлаш йўлидаги барча тўсиқларни бартараф этиш кўзда тутилди. Ушбу ҳужжатда Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференциясида қабул қилинган Вена декларацияси ва Ҳаракат дастурида белгилаб қўйилган қоида – хотин-қизларнинг ҳуқуқлари инсон умумий ҳуқуқларининг ажралмас, таркибий қисми эканлиги яна бир бор тасдиқланди. Шу мақсадларга мамлакатлар ҳукуматлари, халқаро ҳамжамият ва фуқаролик жамиятига аёллар аҳволини яхшилаш учун стратегик чоралар кўриш қатъий тавсия қилинди.

Ҳозирги вақтда кўпгина мамлакатларда аёллар ва эркеклар ўртасидаги тенг ҳуқуқликни таъминлашга қаратилган қонунлар қабул қилинган. Шу билан бирга жамиятнинг барча соҳаларида гендер муаммосини зарур даражада ҳисобга олишни таъминлашга даъват этилган миллий механизмлар яратилган.

Гендер (инглизча «*gender*», лотинча «*genus*» сўзларидан - «зот») – инсоннинг жамиятда ўзини тутишини ва бундай тутиш қандай қабул қилинишини белгилайдиган ижтимоий жинсдир. Агар жинс эркеклар ва аёллар ўртасидаги фарқлар аниқ ва ўзгармайдиган бўлган биологик категория ҳисобланса, гендер жамият томонидан яратилган ижтимоий категория бўлиб, вақт ўтиши билан ўзгариб боради.

Ўғил ва қиз болалар туғилганидан бошлаб ўз анъанавий гендер ролларини ўзлаштирадилар ва жамият томонидан маъқулланган ўзини тутиш стандартларига риоя қила бошлайдилар. Бу – ижтимоийлашиш жараёни ҳисобланади.

Одам жинсига боғлиқ равишда ўзига белгиланган гендер ролини ўйнайди, ҳаётнинг ҳамма жиҳатларига тааллуқли бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Гендер роли одамлар эҳтиёжлари ва манфаатларини белгилайди, уларнинг турли имкониятлардан фойдаланишларида катта аҳамиятга эга бўлади. Айти пайтда гендер роли баъзан тенглик масаласига ҳам таъсир кўрсатиб, камситиш ва ҳуқуқни бузиш сабабига айланади.

Гендер тенглиги – аёллар ва эркеклар, қизлар ва ўғил болалар учун тенг ҳуқуқ, масъулият, имконият, қадрият ва натижалардир. Гендер тенглиги фақат аёлларга тааллуқли масала бўлмасдан у, эркеклар ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳам англатади. Чунки жамият ҳар икки жинсдан гендер нормалари ва стандартларига мувофиқ ҳаракат қилишни кутади. Тенглик аёллар ва эркеклар бир хил бўлиб қолишини билдирмайди. Лекин уларнинг ҳуқуқлари, масъулияти ва тенглиги ўзлари қиз ёки ўғил бола бўлиб туғилганларига боғлиқдир. Гендер тенглиги аёлларнинг ҳам, эркекларнинг ҳам манфаатлари, эҳтиёжлари ва устуворликлари ҳисобга олинганлигини кўрсатади. Шу билан бирга аёллар ва эркеклар гуруҳлари ўртасидаги хилма-хиллик ҳисобга олинади. Гендер тенглигига эришишнинг бир-бирини ўзаро тўлдирадиган икки усули мавжуддир:

1. *Гендер мейнстриминг* (ёки гендер масалаларини барча соҳалар ва йўналишларга жорий этиш) – ушбу усул ҳар қандай режалаштирилаётган чораларни, шу жумладан қонунчилик, сиёсат ва дастурларнинг барча соҳаларида ва барча даражаларда аёллар ва эркекларга тааллуқли оқибатларни баҳолаш жараёнидир. Ушбу ягона кенг қамровли стратегия гендер масалаларини барча йўналишлар ва секторларда дастурий фаолият олиб борадиган (масалан савдо, соғлиқни сақлаш, таълим, транспорт ва ҳоказолар) ташкилотлар (шу жумладан, вазирлик ва идоралар) фаолиятига гендер масалаларини киритишни назарда тутаяди. Мазкур ҳолда гендер тенглигига “алоҳида масала” сифатида қаралади, у ҳар қандай стратегия ва дастурнинг таркибий қисмига айланади. Ҳар икки жинс – аёлларга ҳам, эркекларга ҳам ривожланиш жараёни қатнашчилари ва бунинг натижасидан фойдаланувчилар сифатида қаралади. Гендер ёндашуви аёллар ва эркеклар, қиз ва ўғил болалар турли эҳтиёжлар ва устуворликларга эга бўлишлари мумкинлигини ҳисобга олади. Шунинг учун таклиф этилаётган дастурлар ва устуворликлар турлича бўлиши ҳамда жинслар гуруҳларига турлича таъсир кўрсатиши мумкин.

2. *Махсус дастурлар* – жиддий муаммолар ва тенгсизлик мавжуд бўлган соҳаларда эса гендер мейнстримингидан ташқари аёллар ёки эркекларга алоҳида-алоҳида йўналтириган махсус дастурлар, чоралар ва лойиҳалар ишлаб чиқиши мумкин. Жумладан, бу эркекларнинг саломатлигини яхшилаш ёки уйда аёлларга нисбатан зўравонликка барҳам бериш каби лойиҳалар ва дастурлар бўлиши мумкин.

БМТ Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 3–мақсади вазибаларини бажариш таълим олиш масалаларида гендер тенгсизлиги муаммоларини ҳал қилишга хизмат қилди. Сўнгги йилларда жаҳонда қизларни бошланғич ва ўрта мактаб таълими билан қамраб олиш жиддий равишда яхшиланди. Бироқ 2005 йил учун мазкур йўналишда белгиланган вазибалар тўлиқ бажарилмади.

Қашшоқлик айниқса ўрта мактаб ёшидаги қизларнинг ўқиш имкониятлари чекланишининг асосий сабабидир. Ҳолбуки, ўрта маълумот хотин-қизларнинг ҳуқуқларини таъминлаш ва имкониятларини кенгайтириш

учун жуда муҳимдир. Аммо камбағал оилалардаги қизлар ўрта маълумот олишда иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлардаги дугоналарига қараганда икки баробар кам имкониятга эгалар.

Аёлларнинг иш билан бандлиги соҳасида ҳам айрим ўзгаришлар рўй берганлигига қарамаздан мавжуд муаммолар сақланиб қолмоқда. Тўғри, қишлоқ хўжалиги соҳасидан бошқа иқтисодиёт тармоқларида меҳнатга ҳақ тўланадиган иш билан банд бўлган аёллар улуши аста-секин ортиб бормоқда ва 2008 йилда жаҳон миқёсида 41,0 % га етди.

Ўзбекистонда гендер тенглиги масаласига катта эътибор қаратилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов “Жамиятнинг демократик ўзгаришлар йўлидан нечоғлик илгарилаб кетгани, шу жамиятнинг аёлларга бўлган муносабати унинг маданий – маънавий савиясини белгилайди”, деб алоҳида такидланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Оила Кодекси, Меҳнат Кодекси, умуман 80 тадан ортиқ норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар ана шу мақсадга – хотин-қизларнинг барча соҳаларда эркаклар билан кенг ҳуқуқлигини таъминлаш, уларнинг жамиятдаги ролини оширишга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар” деб кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятининг кўпчилик мамлакатлари каби гендер тенглиги соҳасида ўз зиммасига қатор мажбуриятлар олган. Ўзбекистон Марказий Осиёда биринчи бўлиб аёллар ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга қўшилган. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги конвенция, Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги конвенция, Аёллар аҳволи бўйича тўртинчи умумжаҳон конференциясида қабул қилинган Пекин платформаси ва Ҳаракат режаси шулар жумласидандир. Мазкур ҳужжатлар миллий даражада гендер тенглигига доир қонунчилик ҳужжатларини ишлаб чиқишда халқаро-ҳуқуқий асос вазифасини ўтади. Ушбу халқаро ҳужжатларда белгилаб қўйилган қоидалар давлат органлари амалий фаолиятида ҳам эътиборга олинади.

Умуман Ўзбекистонда аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида юзтадан кўпроқ норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган. Мамлакат ҳукумати қатор миллий дастурларни, шу жумладан Ўзбекистонда аёллар аҳволини яхшилаш стратегиясини белгилаб берган Миллий ҳаракат платформасини қабул қилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитасини қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони асосида аёлларнинг иқтисодий

аҳволини яхшилаш мақсадида янги иш ўринлари яратиш ва аёлларнинг тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришга йўналтирилган тегишли дастур ишлаб чиқилди. Мазкур дастурда аёлларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётдаги иштирокини янада оширишга қаратилган чоралар ҳам кўзда тутилган.

Ўзбекистоннинг амалдаги қонунчилига аёлларнинг сиёсий фаолиятда иштирок этишларини рағбатлантиришни кўзда тутилган ўзгартиришлар киритилди. Ушбу ўзгартиришларга мувофиқ сиёсий партиялар давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва ваколатли органларга кўрсатаётган номзодлар умумий сонидида аёлларнинг улуши камида 30,0 % бўлишини таъминлашлари керак.

Ўзбекистон хотин-қизлар кўмитаси мамлакатда аёллар муаммоларини ҳал этишга қаратилган ҳукумат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун асосий масъул бўлган тузилмадир. Мамлакат хотин-қизлар кўмитасининг раҳбари бир йўла Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосаридир. Қарорлар қабул қилишда хотин-қизлар иштирокини кенгайтириш мақсадида вилоятлар ва Тошкент шаҳар хотин-қизлар кўмиталарининг раислари ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг ўринбосарлари қилиб тайинланади. Улар маҳаллий даражада хотин-қизлар манфаатларини ҳимоя қилиш, салоҳиятини рўёбга чиқариш учун масъулдирлар.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш бўйича кўмитаси Ўзбекистон Республикасининг Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериши тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш бўйича Миллий маърузаси муҳокамаси юзасидан тавсиялар ишлаб чиққан. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати шу муносабат билан Миллий ҳаракат режасини қабул қилди ҳамда уни амалга оширишни мувофиқлаштириш ва мониторингини амалга ошириш учун ишчи гуруҳини ташкил этди. Шунингдек, Ўзбекистон ҳукумати хотин-қизларнинг ўз ҳуқуқлари тўғрисида хабардорлиги даражасини ошириш, аёлларнинг жамиятдаги мавқеини кўтариш ва бошқа масалалар бўйича қатор тадбирларни ишлаб чиқиб, улар изчил амалга оширилишини таъминламоқда.

2. Гендер муносабатлари ва Ўзбекистонда турмуш даражаси

Турмуш даражасини таҳлил этишда фаровонликдаги *тенгсизлик* асосий муаммо ҳисобланади. *Даромадлардаги тенгсизлик* улкан кўлам касб этиши ҳамда мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий барқарорликка хавф туғдириши мумкин. Шунинг учун жаҳондаги барча ривожланган мамлакатлар аҳоли турли гуруҳлари даромадларидаги фарқни мунтазам равишда қисқартириб боришга мажбур бўладилар. Бироқ ана шундай чоралар кўриш учун жамиятда даромадлар ва бойлик табақаланиши даражасини аниқ белгилаб олиш талаб қилинади. Шу асосдагина давлат сиёсати ёрдамида даромадлар табақаланишига таъсир кўрсатиш мумкин бўлади.

Хозирги давр иқтисодий назариясига мувофиқ, даромадлар тақсимланишида мутлақ тенглик ҳам, шунингдек аҳоли турли гуруҳлари турмуш даражаси ўртасида катта фарқ ҳам мақбул эмас. Даромадлардаги мутлақ тенглик самарали меҳнат қилишга рағбатлантирмайди, шунинг учун даромадлардаги муайян тенгсизлик одамлар меҳнат фаолиятини рағбатлантиришнинг жуда муҳим воситаси ҳисобланади.

Аҳоли даромадларининг табақаланиши меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий тўловлар, қобилият ва ишбилармонлик, мулкӣ аҳволдаги тафовутлар билан изоҳланадиган шахслар ва ижтимоий гуруҳлар даромадлари даражасида объектив таркиб топадиган тафовутдир.

Аҳолининг *пул даромадларини* иш ҳақи, ижтимоий трансфертлар, тадбиркорлик даромадлари, фоизлар, дивидендлар ва мулкдан бошқа даромадлар, шунингдек шахсий томорқа хўжалигида етиштирилган маҳсулотларнинг оилада истеъмол қилингани ва бозорда сотилганининг умумий қиймати ташкил этади. Даромадлар аҳоли гуруҳлари бўйича бир текис тақсимланмайди.

Аҳоли даромадлари табақаланишини баҳолашнинг катор кўрсаткичлари мавжуддир. Ушбу кўрсаткичлар мазкур жараён нақадар интенсив кечишини ифода этади. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- *аҳолини жон бошига ўртача даромадлар бўйича гуруҳлаш*. Мазкур кўрсаткич жон бошига тўғри келадиган ўртача пул даромадларини кўрсатади;

- *умумий пул даромадларининг аҳоли турли гуруҳлари бўйича тақсимланиши*. Мазкур кўрсаткич умумий пул даромадларининг фоиздаги улушини акс эттиради.

Даромадлар тақсимланишини таҳлил этиш учун аҳолининг юқори даромадли ва паст даромадли гуруҳлари ўртасидаги тафовути кўрсаткичлардан фойдаланади. Бу мақсадга децил, квантил, квантил ва бошқа коэффицентлар хизмат қилади.

Даромадлар марказлашишининг децил коэффиценти жами аҳолининг (100,0 %) ўнта тенг гуруҳга бўлиш ҳамда биринчи ва сўнгги гуруҳлар ўртасидаги тафовутни аниқлашни назарда тутаяди. Даромадлар табақаланишининг децил коэффиценти энг юқори таъминланган 10,0 % аҳолининг даромади энг кам 10,0%, аҳолидан қанчалик ортиқ эканлигини ифода этади.

Худди шунингдек *квантил коэффиценти* жами аҳолининг ҳар бири 25,0 % ни ташкил этган тўртта тенг гуруҳга, *квантил коэффиценти* эса жами аҳолини ҳар бири 20,0 % ни ташкил этадиган бешта гуруҳга бўлиш ва юқорида қайд қилинганидек, энг юқори ҳамда энг кам даромадга эга гуруҳлар ўртасидаги тафовутни аниқлашга асосланган. Аҳоли даромадларининг тақсимланиши нуқтаи назаридан таҳлил этиш Лоренц³⁰ эгри чизиғи асосида ҳам амалга оширилиши мумкин.

³⁰МаксОттоЛоренц (*Max Otto Lorenz*, 1876-1959) — америкалик математик ва иқтисодчи, даромадлар табақаланиши даражасини акс эттирадиган машҳур “Лоренц эгри чизиғи” муаллифи. Асосий асарлари:

*Лоренц эгри чизиги*да мамлакатнинг жами аҳолиси бешта тенг гуруҳга (20,0 % дан), уларга кирадиган уй хўжаликлари сони бўйича бўлинади. Агар бу аҳоли гуруҳлари тенг даромадга эга бўлсалар, унда 20,0 % аҳоли улушига даромадларнинг 20,0 %, 40,0 % аҳоли улушига – даромадларнинг 40,0% тўғри келади ва ҳоказо. Бунда Лоренцнинг эгри чизиги мутлақ тенглик чизигига қанчалик яқин бўлса, даромадларнинг тақсимланишида шунчалик тенгсизлик кузатилади.

Агар жамланма даромад айрим шахслар ўртасида мутлақ тенг тақсимланса, яъни барча даромадлар тенг бўлса, Лоренцнинг эгри чизиги биссектрисага тўғри келади ҳамда квантил даромадга эга ҳар бир гуруҳ барча гуруҳлар даромади улушига мос тушади. Яъни агар шундай тенглик мавжуд бўлганида, 20,0 % аҳоли жамият жамланма даромадининг 20,0 % ни, 40,0 % аҳоли эса – тегишли равишда 40,0 % даромадга эга бўлиши керак эди ва ҳоказо.

Бироқ жамиятдаги даромадларнинг амалда тақсимланиши Лоренц эгри чизигининг биссектрисадан узоқлашиш хусусиятига эгадир. Даромадларнинг тақсимланишидаги тенгсизлик юқори квантилдаги ҳар бир аҳоли гуруҳи жамият жамланма даромадининг каттароқ қисмига эга бўлишини, қуйи квантилдаги ҳар бир гуруҳ эса даромадда камроқ улушга эга бўлишини кўрсатади. Мутлақ тенгсизлик аҳолининг 20,0 %, 40,0 % ва ҳоказо қисми хеч қандай даромадга эга бўлмаслигидан далолат беради. Бунда мазкур қатордаги сўнгги, ягона шахс жамият барча даромади - 100,0 % ни ўзлаштиради. Агар кимдир ушбу ҳамма даромадга эга бўлса, Лоренцнинг эгри чизиги горизонтал ўқ бўйлаб жойлашади, сўнг эса вертикал бўйлаб кўтарилади.

Лоренц эгри чизигининг биссектрисадан узоқлашишини ўлчаганда тенгсизлик даражасини ифолайдиган кўрсаткич олинади. Иқтисодий адабиётида мазкур кўрсаткич *даромадларнинг марказлашиши коэффиценти* ёки *Жини*³¹ *коэффиценти* номини олган.

Жини коэффиценти (*Жини индекси*) муайян мамлакат ёки минтақадаги жамиятнинг бирор белги (масалан, ҳозирги давр иқтисодий ҳисоб-китобларда энг кўп қўлланадиган йиллик даромад даражаси) бўйича табақаланиши даражасидан далолат берадиган статистика кўрсаткичидир. Лоренц эгри чизиги каби Жинининг коэффицентини ҳам тўпланган бойлик бўйича тенгсизлик даражасини аниқлаш учун қўллаш мумкин. Бироқ бунда уй хўжалиги соф активлари нисбий бўлмаслиги зарур шарт ҳисобланади.

Мазкур статистика модели 1912 йилда Жинининг “Ўзгариш ва нодоимийлик” машҳур асарида эълон қилинган эди. Ушбу макроиқтисодий кўрсаткич аҳоли пул даромадлари тақимланишини, хусусан даромадларнинг

“Бойлик марказлашишини ўлчаш усуллари” (“Methods of measuring the concentration of wealth”, 1905); “Иқтисодий назария асослари” (“Outlines of Economics, 1908”, Р.Эли, Т. Адамс ва Э. Янг билан ҳаммуаллифликда).

³¹ **Коррадо Жини** (1884—1965) - италиялик статистикачи олим ва демограф. Асосий асари: “Ўзгариш ва нодоимийлик”.

мамлакат барча аҳолиси ўртасида мутлақ тенг тақсимланиши билан амалдаги тақсимланишидаги фарқи даражасини ифода этади.

Жини коэффицентини аниқлашда муайян мутлақ тенглик принципига таянилади. Мазкур принципга кўра аҳолининг 1,0 % жамият жамланма даромадининг 1,0 % га эга бўлиши керак. Жаҳон амалиётида Жини коэффиценти жамиятдаги даромадларни баҳолаш учун, ҳар бир йилга алоҳида ҳисоблаб чиқилади.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига аъзо мамлакатлар учун таклиф этилган таснифлашга мувофиқ тенгсизликнинг қуйидаги даражалари фарқланади:

- тенгсизликнинг энг қуйи даражасига эга иқтисодиёт (Жини коэффиценти 20-22 га тенг);
- тенгсизлик даражаси паст иқтисодиёт (24-26);
- тенгсизлик даражаси ўртача иқтисодиёт (29-31);
- тенгсизлик даражаси юқори иқтисодиёт (33-35).

Аҳолининг камбағаллиги тенгсизлик муаммоси билан узвий боғлиқдир. Камбағаллик даражасини аниқлаш учун турмуш кечиришнинг энг қуйи стандартлари ишлаб чиқилади. Ушбу стандартлар қонун йўли билан белгилаб қўйиладиган, аҳоли асосий эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган энг кам миқдорни таъминлайдиган турмуш даражасининг норматив кўрсаткичларидир. Мазкур мезонлар орасида “истеъмол савати”, тирикчилик ўтказиш учун энг кам миқдор ва энг кам истеъмол бюджети энг муҳим аҳамиятга эгадир.

Истеъмол савати энг кам истеъмол даражасини таъминлайдиган 35 хил маҳсулотлар ва хизматлар тўпламидир. Уларнинг 11 тасини нон ва нон маҳсулотлари, картошка, сабзавот, мева, гўшт, сут ва балиқ маҳсулотлари, тухум, шакар ва қандолат маҳсулотлари, ўсимлик ёғи ва маргарин, бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари ташкил этади. Истеъмол саватига ноозиқ-овқат маҳсулотларининг 4 гуруҳи ҳамда хизмат турларининг 5 тури ҳам киради.

Тирикчилик ўтказиш учун энг кам миқдор - инсоннинг жисмоний ҳаётини таъминлаш учун зарур бўлган моддий неъматлар ва хизматларнинг қийматидир.

Энг кам истеъмол бюджети – тирикчилик ўтказиш учун энг кам миқдорга кирадиган, шунингдек инсоннинг асосий маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш, бўш вақтни ўтказиш учун харажатларнинг энг кам миқдори қўшилган моддий неъматлар ва хизматларнинг қийматидир.

Камбағаллик — турмуш кечириш, меҳнат лаёқатини сақлаб туриш, авлодлар узвийлигини давом эттириш учун зарур бўлган энг кам эҳтиёжларни қондириш имкониятига эга бўлмаган шахс ёки ижтимоий гуруҳлар иқтисодий аҳолининг кўрсаткичидир. Камбағаллик нисбий тушунча ҳисобланиб, ҳар бир жамиятдаги турмуш даражасининг умумий стандартига боғлиқ бўлади. Камбағаллик ҳолати ресурсларнинг узок муддат давомида етарли бўлмаслигини аввалги жамғармалар билан ҳам, қиммат

товарларни харид қилишдан вақтинча тежаш ҳисобига тўпланган маблағ билан ҳам қоплаш имконияти мавжуд эмаслигини кўрсатади.

Камбағаллик сабаблари турлича бўлиб, улар ўзаро боғлиқдир. Ушбу сабаблар қуйидаги гуруҳларга бирлаштирилади:

- *иқтисодий* (ишсизлик, иш ҳақининг камлиги, меҳнат унумдорлигининг пастлиги, тармоқнинг рақобатбардош эмаслиги);

- *ижтимоий-тиббий* (ногиронлик, қарилик, касалланиш даражасининг юқорилиги);

- *демографик* (тўла бўлмаган оилалар, оилада боқимандаларнинг кўплиги);

- *ижтимоий-иқтисодий* (ижтимоий кафолатлар даражасининг пастлиги);

- *таълим-малака* (таълим даражасининг пастлиги, касбий тайёргарликнинг етарлича эмаслиги);

- *сиёсий* (ҳарбий можаролар, мажбурий миграция);

- *минтақавий-жўғрофий* (минтақаларнинг бир хил ривожланмаганлиги).

Жаҳон амалиётида камбағалликни аниқлашнинг учта асосий концепцияси мавжуд:

1. *Камбағалликнинг мутлақ концепцияси*. Ушбу концепция камбағаллик чегараси тушунчаси билан узвий боғлиқдир. Камбағаллик чегараси мавжуд даромад, яъни даромад ёки истеъмолнинг шундай даражасики, бу даражадан паст бўлганда одам камбағал ҳисобланади. Мутлақ камбағаллик кўпинча истеъмол ёки даромад даражаси камбағаллик чегарасидан паст бўлган одамлар ёки уй хўжаликлар сони орқали ўлчанади. Жаҳон банки мутлақ камбағаллик чегараси сифатида кунига 1,25 АҚШ доллари ҳисобига (доллар курси харид қобилияти паритети бўйича ҳисобланади) кун кечиришни белгилаб қўйган.

2. *Камбағалликнинг нисбий концепцияси*. Камбағалликнинг нисбий кўрсаткичи камбағаллик нисбий чегарасини белгилайди ва аҳолининг амалдаги даромадини ана шу даражага нисбатан таққослайди. Аҳолининг реал даромадлари ортиб бораётган шароитда тақсимлаш ўзгармаса, нисбий камбағаллик аввалдагидек сақланиб қолади. Бундан нисбий камбағаллик концепцияси тенгсизлик концепциясининг таркибий қисми деган хулоса чиқариш мумкин. Бироқ бу тенгсизлик қанча кам бўлса, нисбий камбағаллик шунчалик кам бўлиши маъносини бермайди ёки аксинча.

Нисбий камбағаллик концепциясининг асосчиси, инглиз социологи П.Таунсенд бу категорияни иқтисодий ресурсларнинг етишмаслиги оқибатида мазкур жамият кўпчилиги аъзолари учун одатий турмуш тарзини давом эттиришнинг имконияти бўлмаслиги сифатида таърифлаган. У ўзининг камбағалликнинг таҳлил этиш усулини кўп ўлчамли депривация тушунчасига асослаган. Бундай ҳолатни у “шахс, оила ёки гуруҳнинг жамият ёки умуман миллат манзарасидаги кузатилаётган ва асосланадиган ночор аҳволи” сифатида тушунган. П. Таунсенд томондан кўпўлчамли депривация

усули қўлланилиб, унда моддий депривацияга (овқатланиш, кийим-кечак, турар жой шароитлари, узоқ муддат фойдаланиладиган ашёлар, яшаш жойи муҳити, меҳнат шароитлари ва хусусиятлари) ижтимоий депривация кўрсаткичлари (иш билан бандлик, бўш вақтни ўтказиш, таълим ва ҳоказолар хусусиятлари) қўшилган.

Нисбий камбағаллик кўламлари мутлақ камбағаллик кўламларига мос тушмайди. Мутлақ камбағалликка барҳам берилиши мумкин, лекин нисбий камбағаллик ҳамиша сақланиб қолади. Яъни тенгсизлик жамиятнинг ажралмас белгисидир. Жамиятдаги барча ижтимоий қатламлар турмуш стандартлари ортган пайтда ҳам нисбий камбағаллик сақланиб туради ва хатто ортади.

3. *Субъектив камбағаллик*. Мазкур концепцияга кўра, фақат шахснинг ўзи камбағаллигини белгилаши мумкин. Субъектив камбағаллик даражасини аниқлашга турлича ёндашувлар мавжуд. Қанча одам ўзини ёки дўстларини камбағал деб ҳисоблаши мумкинлигини аниқласа бўлади. Шунингдек, ижтимоий фикрга асосланган ҳолда субъектив камбағаллик чегарасини аниқлаш, шундан сўнг уни аҳоли даромади билан таққослаш мумкин.

Камбағал ҳисобланадиган аҳоли қатламларини ижтимоий муҳофаза қилишда пул ва натура ҳисобидаги нафақаларнинг ривожланган тизими ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Мазкур тизим бозор иқтисодиётига эга барча мамлактларда мавжуд ва камбағаллик салбий оқибатларини юмшатишда муҳим ижтимоий амортизатор вазифасини ўтайди.

Аҳоли муайян категорияларининг ижтимоий ёрдам олишга бўлган ҳуқуқини аниқлаш учун одатда камбағаллик даражасини белгиладиган кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улар қуйидагилардан иборатдир:

1. *Камбағалликнинг мутлақ даражаси* – бу турмуш кечиришнинг энг қуйи даражаси ҳисобланиб, инсоннинг ўзининг асосий эҳтиёжларини қондириш учун ҳаётий зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, турар жой ва ҳоказолар бўйича аниқланади.

2. *Камбағалликнинг нисбий даражаси*. Мазкур кўрсаткич ушбу давлат (минтақада) турмуш кечиришнинг ўртача даражаси учун талаб қилинадиган истеъмол саватининг энг кам миқдори даражасини кўрсатади. Нисбий камбағаллик фақат жисмоний эҳтиёжларнигина эмас, балки ижтимоий эҳтиёжларни ҳам ҳисобга олади.

Аҳолини турмуш кечиришнинг энг кам миқдори ва истеъмол бюджетининг энг кам миқдори асосида даромадлари даражаси бўйича табақалаш моддий таъминоти даражаси турлича бўлган қуйидаги гуруҳларни ажратиш кўрсатиш имконини беради:

● “*камбағал*” оилалар – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад турмуш кечиришнинг энг кам миқдоридан паст даражада ёки унга тенг;

● “*кам таъминланган*” оилалар – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад турмуш кечириш учун энг кам миқдор билан энг кам истеъмол бюджети миқдори ўртасида жойлашган;

● “*таъминланган*” оилалар – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад энг кам истеъмол бюджети миқдори ва оқилона истеъмол бюджети миқдори ўртасида жойлашган;

● “*бой*” оилалар – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад оқилона истеъмол бюджети даражасидан юқоридир.

Инсонни ривожлантириш шахс қобилиятини, ўзлигини намоён қилиш имконияти сифатида талқин этилиши муносабати билан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг 1996 йилги глобал маърузасига биринчи марта киритилган “*имконият бўйича камбағаллик кўрсаткичи*” ғояси принципиал аҳамиятга эга бўлди. Мазкур ғояга кўра, инсоний эҳтиёжлар комплексини, энг аввало, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган узоқ ва соғлом ҳаёт кечириш, таълим олиш, муносиб турмуш кечириш учун зарур ресурсларга эга бўлиш имкониятларининг йўқлиги ёки етарли эмаслигини камбағаллик сифатида баҳолаш лозим. Имкониятлар бўйича камбағаллик кўрсаткичи уч индикаторнинг ўртача арифметик йиғиндисидир. Бу индикаторлар қуйидагилардан иборат:

● туғилиш пайтида малакали тиббий персонал ҳозир бўлмаган болаларнинг улуши;

● 15 ёш ва ундан катта саводсиз аёлларнинг салмоғи;

● вазнда орқада қолаётган 5 ёшгача бўлган болаларнинг улуши.

Ушбу ғоя 1997 йилги глобал маърузада янада ривожлантирилиб, *аҳоли қашшоқлиги* индекси таклиф қилинди. Мазкур индекс инсонни ривожлантиришнинг ҳал қилувчи соҳаларидаги кўрсаткичлар асосида ҳисоблаб чиқилади:

● узоқ ва соғлом турмуш кечириш имкониятидан маҳрумлик (40 ёшга етмасдан вафот этган аҳоли салмоғи);

● таълим олишдан маҳрумлик (катта ёшдаги аҳоли ўртасида саводсизларнинг салмоғи);

● муносиб турмуш кечириш ресурсларидан маҳрумлик (соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиш, хавфсиз ичимлик сув истеъмол қилиш имкониятидан маҳрум бўлган аҳоли ўртача сони, шунингдек вазнда орқада қолаётган 5 ёшгача бўлган болаларнинг салмоғи).

Юқоридагилардан “имкониятлар бўйича камбағаллик кўрсаткичи” ва “аҳоли қашшоқлиги индекси”да асосий эътибор мамлакатдаги ўртача кўрсаткичларга эмас, балки инсонни ривожлантиришнинг ҳал қилувчи соҳаларида етарлича имкониятларга эга бўлмаган одамлар улушига қаратилганлиги маълум бўлади. Мазкур кўрсаткичлар камбағалликни фақат даромадлар ва харажатлар бўйича аниқлашга қараганда ушбу ҳолатни тўлароқ акс эттиради ҳамда у ёки бу турдаги ёрдамга муҳтож аҳоли гуруҳлари ёки уй хўжаликларни аниқлашда муҳим восита ҳисобланади.

1997 йилгача глобал маърузаларда қўлланилиб келинган аҳоли қашшоқлиги индекси ўрнига *кўпўлчамли камбағаллик индекси* киритилди. Мазкур янги кўрсаткич камбағаллик шароитларида яшаётган одамлар

ҳолатини тўлароқ акс эттириш ҳамда мамлакатлар ва минтақалар, шунингдек бутун жаҳон бўйича таққослашни амалга ошириш имконини беради.

Кўпўлчамли камбағаллик индекси иқтисодиёт назарияси соҳасидаги сўнгги ютуқларига асосланади ва ўзининг моҳияти жиҳатидан биринчи глобал кўрсаткичдир.

Кўпўлчамли камбағаллик индекси очиқ ва кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар билан таққосланиши мумкин бўлган маълумотларга асосланади. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- демография ва саломатликни текшириш;
- ЮНИСЕФнинг кўпиндикаторли кластер текшириши;
- Жаҳон банкининг саломатликни текшириши.

БМТ Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада умумий аҳолиси 5,2 миллиард нафар (ривожланаётган мамлакатлардаги жами аҳолининг 92,0 %) бўлган 104 мамлакат учун баҳолаш келтирилган. Ушбу баҳолаш билан қамраб олинган мамлакатлар жами аҳолисининг учдан бир қисми – салкам 1,7 миллиард киши кўпўлчамли камбағаллик шароитида яшаши аниқланган.

2002 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада даромадлар бўйича глобал тенгсизлик ва унинг салбий оқибатлари улкан кўлам касб этганлиги таъкидланган эди. Чунончи, жаҳондаги энг бой 5,0 % аҳолининг даромадлари энг камбағал бўлган 5,0 % аҳолининг даромадига нисбатан 114 баробар ортиқ бўлган. Энг бой 1,0 % аҳолининг даромади эса энг камбағал 57,0 % аҳолининг даромадига тенг бўлган. АҚШдаги 25 миллион энг бой киши ер юзидаги энг камбағал 2 миллиард одам эга бўлган даромадга эга.

Ушбу маълумотлар даромадлар бўйича тенгсизликнинг мониторингини олиб бориш ва бу тенгсизлик ортишига йўл қўймаслик жаҳондаги аксарият аҳоли учун иложи борича кенгроқ имкониятларни яратиш, шунингдек тенгсизлик даражаси юқори бўлган минтақалардаги ижтимоий зиддиятларни камайтириш учун муҳимдир. Глобаллашувнинг чуқурлашиши, ахборот олиш имкониятларининг кенгайиши билан жамиятда глобал тенгсизликни англаш тобора кучайиб бормоқда. Одамлар ўзларининг имкониятларини фақат ватандошлари билангина эмас, балки бошқа давлатлар фуқароларнинг аҳволи билан ҳам таққосламоқдалар.

Шу сабабли даромадлардаги ҳаддан ташқари табақаланиш катта хавф туғдиради. Бу ҳисобга олинган ҳолда турли ижтимоий гуруҳлар даромадлари ўртасидаги тафовутни тартибга солишда давлат асосий восита сифатида прогрессив солиққа ториш, мулк ва меросга солиқ солиш билан биргаликда ижтимоий тўловларнинг самарали тизимларидан фойдаланмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инсон салоҳияти учун қандай сифатлар хос?
2. Иқтисодий ривожланиш моделлари тўғрисида нимани биласиз?
3. Ялпи ички маҳсулот билан ялпи миллий маҳсулот ўртасида қандай фарқ бор?
4. Инсонни ривожлантириш индексини аниқлашда қайси индикаторлардан фойдаланилади?
5. Ривожланиш даражаси ўртача бўлган мамлакатларнинг инсонни ривожлантириш индекси қандай?
6. Мингйиллик ривожланиш мақсадлари тўғрисида гапириб беринг.

4-мавзу. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни.

(2 СОАТ)

Режа:

1. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими институтлари.
2. Инсон тараққиёти мақсадида ижтимоий ҳимоя қилиш масалалари.
3. Ижтимоий ёрдамни кучайтириш бўйича ижтимоий сиёсат чоралари.

1. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими институтлари

Ҳар қандай давлатда фуқароларни ижтимоий муҳофаза қилишни амалга ошириш билан шуғулланадиган ижтимоий институтларнинг бутун бир тизими мавжуд. **Ижтимоий институт** – бу одамларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкилий тузилма тарзида ташкил этишнинг барқарор шакли ёки меъёрий жиҳатдан тартибга солинадиган қоидалар тизимидан иборат. Мазкур тартиб доирасида тегишли институтлар фаолияти билан қамраб олинган инсонларнинг ижтимоий вазифаларини тақсимлаш рўй беради.

Бозор иқтисодиётига йўналтирилган мамлакатларда касаллик, бахтсиз ҳодисалар рўй берганда ёки касаллик даврида қарорлар қабул қилишдаги шахсий эркинлик ва жавобгарлик ижтимоий ҳимоя тизимининг ташкил қилинишида асосий устунлардан ҳисобланади. Бироқ, инсоннинг бир ўзи барча ҳаёт қийинчиликларини енгишга қодир эмас. Моддий таъминланмаганликнинг ижтимоий хатари баъзи ҳолларда енгилмас куч тусига эга бўлади, бу ногиронликнинг эрта шакллари, касалликларнинг оғир ва бедаво турларига чалинганлигидир. Шу сабабдан аксарият ривожланган мамлакатлар XIX-аср охирларидаёқ ижтимоий хатар ҳоллари бошланганда ёрдам ташкил қилиш заруратини англашган. Одатда, ижтимоий ҳимоянинг иккита институти қуйидаги шаклларда қўлланилади: давлат ижтимоий ҳимояси (беғараз, пулсиз шакли) ва ижтимоий суғурта (ижтимоий ҳимоянинг пуллик шакли). Бунда қуйидаги суғурта турлари мавжуд:

- шахсий (ҳаётни суғурталаш, пенсия таъминоти). Унга индивиднинг шахсий жавобгарлиги хосдир;
- ижтимоий. У оммавий-ҳуқуқий мақомга эга бўлиб, иқтисодий жиҳатдан шахсий, шунингдек, жамоа-гуруҳ ва ижтимоий жавобгарлик уйғунлигини англатади;
- ижтимоий-касбий. Унинг ўзига хос томони – ижтимоий-гуруҳ (касбий) ҳамжиҳатлик ва шахсий жавобгарликнинг уйғунлашуви.

Суғуртанинг турли шакллари мавжудлиги тасодифий ҳолат эмас. Бандлик шаклларидаги фарқлар, меҳнат шароитларининг тармоқлар бўйича касбий-гуруҳ ва ҳудудий ўзига хослиги, ижтимоий хатар даражаларидаги катта фарқлар ижтимоий ҳимоянинг турли институтларини шакллантиришда ушбу суғурта шакллари тўғри танланиши ва қайд этиб борилишини тақозо этади. Бунда ҳам бутун аҳоли манфаатлари, ҳам маълум касб гуруҳга хос

манфаатларни эътиборга олиш зарур. Масалан, касб хатари даражаси баланд бўлган ишлаб чиқариш соҳаси ишчилари кўшимча, маълум касб гуруҳларига хос ижтимоий касбий суғуртага мухтождирлар.

Жаҳон тажрибасига кўра, ижтимоий ҳимоянинг қуйидаги бешта асосий институти мавжуд :

1. Давлат ижтимоий ёрдами. Меҳнатга лаёқатлигининг йўқлиги, ишсизлиги, даромад манбаи мавжуд бўлмаганлиги сабабли мустақил равишда ўзини моддий таъминлай олмаган шахсларга давлат томонидан бериладиган ижтимоий ёрдами ҳисобланади. Бу ёрдам турининг ҳажми ўтмишдаги шахс даромади ёки аҳолининг умумий турмуш даражаси билан боғлиқ эмас. Ижтимоий ёрдам хайрихоҳлик тусига эгадир. Ижтимоий ёрдам доирасидаги нафақа ва ёрдам пуллари фақатгина қонунчиликда қайд этилган фуқаролар тоифаларига берилади. Мазкур ҳимоя институтининг асосий жиҳати – бу кам таъминланган аҳоли гуруҳларига давлатнинг ижтимоий-алиментли шартномасиз ёрдам кўрсатиш муносабатлари (болалиқдан ногирон, бошқа эрта ногирон бўлган шахс, пенсия олиш учун зарур суғурта мақомига эга бўлмаган фуқароларга). Жисмоний шахс томонидан ижтимоий ёрдам олишида унинг ижтимоий меҳнат фаолиятидаги иштироки аҳамиятсиздир. Ушбу тизим ёрдам пулларига мухтож шахснинг даромади текширилганидан кейин, унга даромаднинг минимал даражасини таъминлаш мақсадида берилади. Асосий сабаб – яшаш минимуми ҳажмида маблағнинг мавжуд эмаслигидир.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимида нафақа ва моддий ёрдамнинг миқдори оила аъзоларининг даромадларини ҳисобга олган ҳолда, умумий даромад миқдори тирикчилик минимумига етиши учун тайинланади. Ижтимоий ёрдам институтининг ҳуқуқий асоси инсоннинг ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳуқуқларидан келиб чиқади ва инсоннинг конституцияга кўра яшаш ҳуқуқига эгаллигига асосланади.

Ижтимоий ҳимоянинг ушбу институтининг молиявий манбаи сифатида ҳудудий ва муниципал бюджетлар олинади, улар умумий солиқ тизими ва махсус мақсадда йиғиладиган солиқ ҳисобидан шаклланади.

2. Давлат ижтимоий таъминоти. Ушбу ҳимоя шаклида аввалдан маълум тўловлар бажарилганми ёки йўқми, шунингдек, шахсларнинг моддий ҳолати (мухтожлиги) эътиборга олинмаган ҳолда давлат томонидан ижтимоий таъминот тақдим этилади. Мазкур ижтимоий ҳимоянинг молиявий манбалари – умумий ва махсус солиқлар ҳисобидан шаклланадиган давлат бюджетидан тўғридан-тўғри олинадиган маблағлар.

3. Мажбурий ижтимоий суғурта. Бу иқтисодий фаол аҳолини ўз даромадини меҳнатга лаёқатсизлиги туфайли (касаллик, бахтсиз ҳодиса, кексалик) ёки ишсиз қолгани сабабли йўқотиш хавфидан ижтимоий ҳимоялаш институтидир. Мазкур институтнинг молиявий манбалари – иш берувчилар, ишчилар (баъзан давлат)нинг ўзаро ёрдам ва ўз-ўзи учун маъсул бўлиш, ҳамжиҳатликнинг омилларига асосланган суғурта тўловлари (бадаллари) ҳисобланади. Ишлаб чиқаришда юз берган бахтсиз ҳодисаларни

суғурталаш тизимлари бундан истисно, улар фақатгига ишчиларнинг бадаллари ҳисобидан таъминланади.

Мажбурий суғурта тўловлари миқдори жамиятда шаклланган ижтимоий кафолат даражалари билан боғлиқ ҳамда улар ишчи ва иш берувчи ўртасидаги (давлат иштирокидаги) шартномалар натижасида шаклланади.

4.Ихтиёрий кўшимча (касбий) ижтимоий суғурта. Суғуртанинг бу тури иқтисодиётнинг алоҳида тармоқлари доирасида ёлланма ишчилар учун узок муддатли тармоқли ва жамоа шартномалари асосида ташкил этилади. Одатда, ихтиёрий кўшимча ижтимоий суғурта тизими хусусий тусга эга бўлади, бироқ уларнинг фаолияти махсус қонунчилик билан тартибга солинади. Унга кўра, суғурталанувчилар учун ижтимоий кафолатлар тизими яратилади, жумладан: бир иш берувчида ишлашнинг минимал муддати, ушбу муддат тугагач, ишчида кўшимча ҳимоя турларига ҳуқуқи пайдо бўлади. Масалан, пенсия таъминоти ҳуқуқи; суғурталанувчи ўз иш жойини ўзгартирган ҳолда суғурта бўйича қўлга киритган ҳуқуқлари сақланиб қолади.

5. Фуқароларнинг шахсий (хусусий) суғуртаси. Суғуртанинг бу тури шартнома асосида тузилади ва шу боис унинг доиралари ҳамда амал қилиниши вақт даврлари, маълум жисмоний шахсларнинг молиявий имкониятлари, хатар турлари билан чекланган бўлади. Ушбу шакл учун суғурта шартнома мавжудлиги фуқароларнинг ўзи учун маъсуллиги хосдир.

2.Инсон тараққиёти мақсадида ижтимоий ҳимоя қилиш масалалари.

Ижтимоий муҳофазага муҳтож аҳолини кафолатли ҳимоя қилиш энг муҳим сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазифадир. Ҳар бир мамлакат ижтимоий ҳимоя тизимининг сифат ва миқдор кўрсаткичлари жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг даражасидан далолат беради.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 25-моддасида “Ҳар бир инсон ... ишсизлик, касаллик, ногиронлик, бевалик, қариллик ёки унга боғлиқ бўлмаган шароитларга кўра тирикчилик учун маблағ бўлмай қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга”³² эканлиги кўрсатилган.

Бу аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими томонидан таъминланади.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими учта асосий шаклга эга:

- *ижтимоий таъминот;*
- *ижтимоий суғурта;*
- *ижтимоий ёрдам.*

Ижтимоий таъминот – бу фуқаролар айрим тоифаларини давлат бюджети ҳамда бюджетдан ташқари махсус фондлар маблағлари ҳисобидан моддий таъминлашга йўналтирилган давлатнинг ижтимоий ёрдам кўрсатиш шаклидир. Фуқароларга бундай ёрдам давлат томонидан ижтимоий жихатдан муҳим деб эътироф этилган ҳолларда кўрсатилади. Ана шу ёрдамдан

³²Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. – Т.: Адолат, 2004. – Б.35.

аҳолининг ночор қатламлари аҳволларини жамиятнинг бошқа аъзолари билан имконият даражасида тенглаштириш мақсади кўзланади.

Ижтимоий таъминотга эҳтиёж жамият пайдо бўлиши билан туғилди. Ҳар қандай жамиятда – унинг иқтисодий ва сиёсий тузилишидан қатъи назар – ўзларига боғлиқ бўлмаган вазиятлар сабабли тирикчилик кечириш учун маблағ топишга қодир бўлмаган аҳоли тоифалари бўлади. Уларга, энг аввало, болалар ва кекса кишилар киради. Бундан ташқари ижтимоий ёрдамга муҳтожлар сафини вақтинча ёки бир умр меҳнатга лаёқатсизлигини йўқотган одамлар тўлдириши мумкин. Жамият ривожланиши ва ижтимоий алоқалар мураккаблашиши билан ижтимоий ёрдамга муҳтож бўлган фуқаролар қаторига иқтисодий сабаблар оқибатидаги ишсизлар, камбағаллар, шунингдек инфляциянинг юқори суръатларидан моддий аҳволлари оғирлашганлар киради.

Ижтимоий таъминот дейилганда қуйидагилар англанади:

- фуқароларга қариликда меҳнат фаолияти, меҳнат қобилияти ва боқувчисини йўқотганлиги учун кўзда тутилган моддий таъминотдан ташқари уларнинг нормал турмуш ва маданий стандартларини қафолатлайдиган тақсимлаш шакли;

- фуқароларни ёши, касалланиши, ногиронлиги, ишсизлиги, боқувчисини йўқотганлиги, болаларни тарбия қилиш учун ҳамда қонунда белгилаб қўйилган бошқа ҳолатлар бўйича моддий таъминлаш тизими;

- бир томондан фуқаролар, иккинчи томондан давлат, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, фуқаролик жамияти ташкилотлари томонидан даромадлари йўқотилиши ёки камайиши вазиятлари пайдо бўлганда фуқароларга махсус фондлар, бюджет маблағлари ҳисобига тиббий ёрдам кўрсатиш, пенсия, нафақалар ва моддий таъминлашнинг бошқа шакллари асосида таркиб топаётган ижтимоий муносабатлар жамланмаси.

Қонунчилик ижтимоий таъминотнинг қуйидаги олти турини назарда тутади:

- пенсиялар;
- нафақалар;
- ижтимоий таъминот компенсацияси;
- имтиёзлар;
- ижтимоий ва тиббий хизматлар;
- ҳаётий зарур ашёлар.

Юқорида қайд этилган бу турларнинг ҳар бири, одатда яна қатор турларга бўлинади. Бунда ижтимоий таъминот турлари барқарор хусусиятга эга бўлгани ҳолда уларнинг бошқа турлари муайян сиёсий, иқтисодий ва бошқа шароитларга боғлиқ равишда ўзгариб боради.

Ушбу ижтимоий ҳимоя кўрсатиш шаклида аввалдан маълум тўловлар бажарилганми ёки йўқми, шунингдек, шахсларнинг моддий ҳолати (муҳтожлиги) эътиборга олинмаган ҳолда давлат томонидан ижтимоий таъминот тақдим этилади. Мазкур ижтимоий ҳимоянинг молиявий

манбалари – бу умумий ва махсус солиқлар ҳисобидан шаклланадиган давлат бюджетидан тўғридан-тўғри олинадиган маблағлардир.

Аҳолининг ижтимоий таъминоти тизимидаги энг муҳим унсур – ижтимоий суғуртадир. *Ижтимоий суғурта* – давлат томонидан белгилаб қўйилган, назорат қилинадиган ва кафолатланадиган, давлат мақсадли, бюджетдан ташқари ижтимоий суғурта фонди, шунингдек бошқа жамоавий ва хусусий суғурта фондлари маблағлари ҳисобига кекса ёшдаги, меҳнатга лаёқатсиз фуқароларни моддий таъминлаш, қўллаб қувватлаш тизимидир.

Ижтимоий суғурта – пул нафақалари тизими бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

- ишсизлик нафақаси;
- меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси;
- хомиладорлик ва туғиш нафақаси;
- қарилик бўйича, ногиронлик ҳамда боқувчисини йўқотганлиги бўйича пенсия.

Ижтимоий ҳимоя тизимида нафақа ва ёрдам пули миқдори оила аъзоларининг даромадларини ҳисобга олган ҳолда белгиланиб, бу уларнинг умумий даромад ҳажми ўрнатилган тирикчилик кўришнинг энг кам миқдорига етиши учун тайинланади. Ижтимоий ҳимоя ушбу институтининг молиявий манбаи ҳудудий ва муниципал бюджетлар ҳисобланади. Бу маблағлар умумий солиқ тизими ва махсус мақсадда йиғиладиган солиқ ҳисобидан шаклланади.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимининг шаклланиши ва унинг инсонни ривожлантиришдаги роли ўз тарихига эга. XIX аср ўрталаридан бошлаб ижтимоий ҳуқуқлар фуқаролик ҳуқуқлари билан бир қаторда инсоннинг табиий ҳуқуқларининг ажралмас қисми сифатида эътироф этила бошланди. Лекин ижтимоий ҳуқуқларнинг табиати ва моҳияти тўғрисидаги тасаввурлар кейинги уч аср давомида жамият ва давлатнинг тадрижий ривожланиши жараёнида ҳамда асосий сиёсий доктриналарни модернизациялаш давомида ривожланиб борди.

Томас Морнинг³³ “Утопия” (1516 йил) асаридан бошлаб тенглик ва адолат тушунчасига давлат тузилиши билан боғлиқ равишда қараладиган бўлди.

Жамиятнинг тенг имкониятларга эга бўлишда ижтимоий адолатсизликка муносабатлари давлатни тенгликни амалда таъминлаш бўйича маъсулиятни ўз зиммасига олишини талаб этади. Шунинг учун давлат қонун йўли билан шарт-шароитларнинг тенглиги ягона мезонларини белгилайди ҳамда айрим тоифадаги одамлар ноқулай ижтимоий аҳолини қоплаш учун тенг шароитларни иқтисодий жиҳатдан таъминлаш маъсулиятини ўз зиммасига олади.

“Адолат” асосий тушунчаси унинг икки тури – коммутатив ва тақсимлаш адолатини ажратиб кўрсатиш имконини беради.

³³Томас Мор (*Sir Thomas More*, кўпроқ *Saint Thomas More* сифатида танилган, 1478-1535) — инглиз мутафаккири, ёзувчи.

1. *Коммутатив адолат* – ҳуқуқларнинг расмий тенглигидир. Расмий тенгликнинг асосий ғоясини жуда қадимий принцип – “*Ҳар кимга – хизматига яраша*” ёки замонавий “*Ҳар кимга – меҳнатига яраша*” ташкил этади.

Ижтимоий сиёсатда коммутатив адолат шахсий суғурта механизмлари орқали амалга оширилади. Бунда нафақа тўлаш кўшимча ижтимоий неъматлар учун хизматлар кўрсатиш, масалан ветеранларни ижтимоий кўллаб–қувватлаш учун бадалар тўлашни қоплашни назарда тутлади.

2. *Тақсимлаш адолати*. Ижтимоий сиёсатда тақсимлаш адолати бевосита тенглик ғояси билан боғлиқ бўлиб, алоҳида аҳамиятга эгадир. Мазкур соҳада энг машҳур тадқиқотчилардан бири Ж.Ролз³⁴ тақсимлаш адолатига таъриф берар экан, барча ижтимоий неъматлар – эркинлик ва имконият, даромад, мулк, ўз кадр–қиммати ҳисси тенг тақсимланиши зарур деб ҳисобланган. Бунда мазкур неъматлардан қайсидир бирини ёки ҳаммасини нотекис тақсимлашга фақат ҳамманинг манфаати йўлида истисно тариқасида йўл кўйилиши мумкин.

Тақсимлаш адолати, энг аввало, иқтисодий соҳада амалдаги тенгсизликни таъминлашга қаратилган ҳамда неъматларни бойлар ва камбағаллар ўртасида қайта тақсимлашни назарда тутлади. Ҳозирги вақтда тақсимлаш адолати кўпинча *ижтимоий адолат* деб юритилади.

Коммутатив адолатдан фарқли равишда тақсимлаш адолатини ташқи кучларнинг аралашисиз амалга ошириб бўлмайди. Кимгадир ниманидир бериш учун, бу нарсани кимдандир олиш керак. Бунинг учу эса ҳокимият зарур. Давлат ўз зиммасига тақсимлаш адолатини амалга ошириш функциясини олар экан, буни қайта тақсимлаш орқали бажаради. Ана шундай қайта тақсимлаш инсоннинг мақбул турмуш тарзи, ижтимоий муҳофаза қилиниши ва энг кам миқдордаги ижтимоий неъматларга эга бўлишидан иборат ҳимоя қилиниши инсоннинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган табиий ҳуқуқларини таъминлайди.

Бироқ коммутатив адолат ғоялари тенглик принципига зид келиб қолишини ҳам ҳисобга олиш лозим. Одамларнинг бир-биридан табиатан фарқ қилиниши тенгсизлик пайдо бўлишининг бирламчи моҳияти бўлиб, буни имкониятлардаги тенглик билан тўла қоплаб бўлмайди. “*Ҳар кимга – хизматига яраша*” принципини амалга оширишга интилинар экан, коммутатив адолат одамларнинг табиий тенгсизлигини янада чуқурлаштиради. Ана шундай ҳолларда давлат, агар у ўзининг олдига ижтимоий мақсадларга эришиш ва ижтимоий функцияларини бажариш вазифасини кўяр экан, яъни ижтимоий давлат функциясини амалга

³⁴Жон Ролз (*John Bordley Rawls*, 1921-2002) — америкалик файласуф, АҚШнинг ҳозирги даврдаги сиёсати негизини ташкил қиладиган ички ва халқаро ҳуқуқнинг либерал-давлат концепциясининг асосчиси. Асосий асарлари: “Адолат назарияси” (“*A Theory of Justice*”; 1971), “Сиёсий либерализм” (“*Political Liberalism*”; 1993), “Халқлар қонуни” (“*The Law of Peoples*”; 1999)

оширишга ҳаракат қилар экан, ўз зиммасига адолатнинг турли усулларини амалга ошириш функциясини олиши мумкин.

3. Ижтимоий ёрдамни кучайтириш бўйича ижтимоий сиёсат чоралари

1991 йили Ўзбекистонда ташкил этилган пенсия жамғармаси молиявий жихатдан қашшоқ бўлган, чунки унинг даромадлари ҳаражатларини қоплай олмасди. Лекин, ҳукумат томонидан 1997 йилда кўрилган чора-тадбирлар ёрдамида пенсия тизимининг молиявий ҳолатини барқарорлаштиришга ва ўша пайтдаги пенсия тўловлари бўйича қарзларни бартараф этишга эришилди.

Ҳозирги вақтда бюджетдан ташқари пенсия жамғармасининг ўз мажбуриятларини ўташ бўйича қарзлари йўқ, бироқ ушбу пенсия тизимини молиявий жихатдан тўлиқ ишончли дейишга ҳали эрта. Бунга сабаб камида 3 ойлик пенсия тўловлари билан таъминлаб турувчи захира жамғармасининг йўқлиги, мажбурий пенсия бадаллари миқдорининг нисбатан юқорилиги, кишиларнинг бу бадалларини тўлашдан қочиши ва бунинг иқтисодий рақобатбардошликка салбий таъсиридир.

Юқорида санаб ўтилган муаммоларнинг кўпчилиги пенсияларни белгилаш ва тўлашни бошқарувчи қонунларнинг мукамал эмаслиги билан боғлиқдир. Бу энг аввало, пенсия жамғармасига тўланадиган мажбурий бадаллар миқдори ва пенсия миқдорининг бир-бирига мос келмаслигида кўринади ва уларнинг сабаблари қуйидагилар ҳисобланади:

Биринчидан, жинси бўйича фуқароларнинг пенсия жамғармасининг даромадлар ва ҳаражатлар қисмларининг ташкил топишидаги иштироки бўйича тафовут: аёлларга пенсия олиш ҳуқуқини қўлга киритиш учун 20 йил мобайнида пенсия жамғармасига бадалларни ўтказиб туриш кифоя бўлса, эркаклар учун бу муддат 25 йилни ташкил этади. Аёллар 55 ёшдан пенсияга чиқиш ҳуқуқига эгалар, эркаклар эса 60 ёшдан. Аёллар ўртача 72 йил умр кўрадилар, эркаклар эса 67 йил. Демак, шунини айтиш мумкинки, аёлларнинг пенсия жамғармасининг ҳаражатлар қисмидаги улуши эркакларникига қараганда икки баробар кўпроқ, аммо уларнинг даромадлар қисмидаги улуши эркакларникидан сезиларли даражада камроқдир.

Иккинчидан, эркаклар ва аёлларни пенсия билан таъминлашдаги тафовут сабабли уларнинг пенсия жамғармасининг даромадлар қисмидаги иштирокининг ҳар йилги кўрсаткичи ҳам кескин фарқ қилади: аёллар учун бу кўрсаткич асосий пенсиянинг 2,75 фоизини ташкил этса, эркаклар учун 2,2 фоизини ташкил этади. Ҳамма гап шундаки, ўртача иш ҳақининг 55 фоизига тенг бўлган асосий пенсияни қўлга киритиш учун аёллар пенсия жамғармасида 20 йил мобайнида иштирок этишлари керак 55:20-2,75, эркаклар эса 25 йил (55%:25-2,2%).

Учинчидан, республиканинг қонунларидан маълумки, аҳолининг бир қисмига гуруҳлари учун пенсия жамғармасининг даромадлар қисмида иштирок этмаслик ҳуқуқи берилган (масалан, ҳарбий хизматчиларга).

Тўртинчидан, қонунлар аҳолининг кўпгина гуруҳларига бир қатор имкониятлар яратади: иш стажини икки баробар кўпайтирилиши (масалан, ҳарбийларнинг 1 йиллик хизмати 2 йил иш стажи деб саналади), ишчиларнинг турли сабабларга кўра ишламаган даври ҳам иш стажига кўшилиши (I-гуруҳ ногиронни парвариш қилиш билан банд бўлса, 16 ёшгача бўлган ногирон бола, 3 ёшгача бўлган бола тарбияси билан шуғулланса), пенсия жамғармасига бадал тўлаш билан ўз ҳиссасини қўшмаган даври ҳам иш стажига кўшилиши (таълим олса, ҳарбий хизматда бўлса, фарзандларига қараса), пенсияга турли қўшимча тўловларнинг қўшиб борилиши ва ҳ.к.

Пенсия тизимини ислоҳ қилишда шу нарсани ҳисобга олиш керакки, республикада меҳнатга лаёқатли аҳолининг атиги 42 фоизи пенсия жамғармасига тўловлар ўтказди, қолган 48 фоизи эса қонунларга мувофиқ ушбу тўловларни ўтказмасликка руҳсат берилган. Кўриниб турибдики, агар пенсия жамғармасининг даромадлари қисмида иштирок этувчи меҳнатга лаёқатли аҳолининг улушини кўтарадиган бўлсак, (имтиёзларни бекор қилиш, иш ҳақини бутунлай қонуний бўлишини таъминлаш ва ҳоказо орқали) пенсия жамғармасининг молиявий аҳволини яхшилаш, балки мажбурий пенсия тўловлари миқдорини камайтириш ҳам мумкин бўлади.

Пенсия тизимини такомиллаштиришнинг яна бир йўли – бу имтиёзларни бекор қилишдан иборат. Дунёдаги ҳар қандай ривожланган мамлакатда ҳам биздаги каби имтиёзлар мавжуд эмас. Режали иқтисодиёт тизимида бундай имтиёзлар маълум бир зарарли, соғлиқ учун хавфли меҳнат шароитида ишлайдиган ва иш ҳақи кам бўлган ходимларга овунчоқ вазифасини ўтаган. Аммо, бугунги кунда бозор иқтисодиёти тизими ҳукм сураётган даврда корхоналар ўз ходимлари учун мавжуд шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда ўзлари иш ҳақи ҳажмини белгилаб турган пайтда, бундай имтиёзлар ўз моҳиятини йўқотади. Бундан ташқари, аввал зарарли ҳисобланган ишлаб чиқаришлар янги технологияларнинг тадбиқ этилиши ҳисобига ҳозир зарарли ҳисобланмайди. Агар корхона бундай технологияларни тадбиқ қилмас экан, у ўз ишчиларининг тезроқ пенсияга чиқиб кетишини ўзи таъминлаши шарт.

Пенсия тизимини ислоҳ қилишда демограф олимларнинг прогнозларини ҳисобга олиш лозим. Уларнинг прогнозларига қараганда, 2020 йилга келиб Ўзбекистонда пенсия ёшидаги аҳоли сонининг ўсиш суръати меҳнатга лаёқатли аҳолининг сонининг ўсиши суръатидан ошиб кетади. Бунинг натижасида 2025 йилга келиб пенсионерларнинг сони 2005 йилдагига нисбатан икки баробар кўп бўлади ва бу кўрсаткич меҳнатга лаёқатли аҳолидан кўра тезроқ ўсади. Маълумки, бу пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки, пенсия жамғармасининг ҳаражат қисмининг ўсиш даражаси даромадлар қисмининг ўсиш даражасидан юқори бўлади. Бунга йўл қўймаслик учун ҳозирдан пенсия тизимини ислоҳ қилишни бошлаш керак. Чунки, ҳозир демографик нуқтаи назардан ушбу ислоҳотларни амалга ошириш учун энг қулай вақтдир.

Ривожланган мамлакатлар пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатини

барқарорлаштиришга ходимларнинг пенсияга чиқиш ёшларини кўтариш йўли билан эришган. Масалан, МДХ таркибига кирувчи Россия, Белорусия, Украина ва Ўзбекистондан ташқари аксарият мамлакатлар пенсияга чиқиш ёшини қонун йўли билан кўтарди. Жумладан, Озарбайжон, Молдова ва Туркманистонда пенсияга чиқиш ёши эркаклар учун – 62 ёшга, аёллар учун – 57 ёшга, Арманистонда эркаклар учун – 63 ёшга, аёллар учун – 60 ёшга, Қозоғистонда эркаклар учун – 63 ёшга, аёллар учун – 58 ёшга кўтарилган.

Ўзбекистонда пенсия жамғармаси молиявий ҳолатини яхшилашнинг қатор имкониятлари мавжуд. Улардан бири пенсия жамғармаси маблағларидан мақсадли фойдаланишдир. Таъкидлаш лозимки, республикада пенсия жамғармаси маблағларининг 87,5%ини ҳақиқий пенсия тўловлари, қолган 12,5%ини молиялаш билан қопланмайдиган кўшимча ҳаражатлар (пенсияга устамалар, ижтимоий нафақалар, ҳарбий хизматчиларга пенсия тўловлари) ташкил этган. Бизнингча, молиялаш билан қопланмайдиган кўшимча ҳаражатлар давлат бюджетининг бошқа манбаларидан молиялаштирилса, биринчидан, пенсия жамғармаси маблағларининг мақсадлилиги ошарди, иккинчидан, пенсия жамғармасининг молиявий аҳволи яхшиланарди.

Республикада пенсия жамғармаси молиявий ҳолатини яхшилаш йўллари билан бири имтиёзли пенсия тайинланишини камайтиришдир. Фикримизча, иқтисодий ислохотларнинг чуқурлашиши шароитида Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланишида кузатилаётган қуйидаги хусусиятлар имтиёзли асосда тайинланадиган пенсиядан бутунлай воз кечишга имкон беради. Жумладан:

- оилада бешинчи ва ундан кейинги бўлиб туғилаётган болалар сонининг камайиши;
- ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларнинг киритилишига катта эътибор қаратилаётганлиги сабабли, иқтисодиётнинг аксарият тармоқларидаги меҳнат шароити аввалгидек зарарли ва оғир ҳисобланмаслиги.

Юқорида кўрсатилган хусусиятлар республикада имтиёзли пенсиядан бутунлай воз кечишга имкон беради. Бу эса, пенсияга чиқиш ўртача ёшини эркаклар учун 1,5 йилга, аёллар учун 2 йилга кўтариш имконини беради.

Ўзбекистонда пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатини яхшилаш йўллари билан яна бири эркаклар ва аёллар учун пенсияга чиқиш ёшини тенглаштиришдир. Янги иқтисодий муносабатлар шароитида Ўзбекистон аҳолисининг жинсий таркибида бевосита аёлларга хос ижтимоий-демографик хусусиятлар содир бўлмоқда. Жумладан:

- ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган аёллар салмоғи ортиб бормоқда;
- аёлларда эркакларга нисбатан туғилганда кутилаётган ҳаёт давомийлигининг юқорилиги сақланмоқда;
- репродуктив ёшдаги аёлларда туғиш ҳоллари кескин камайиб бормоқда.

Кўриб ўтилган ижтимоий-демографик хусусиятлар эркаклар ва аёллар учун пенсияга чиқиш ёшини тенглаштириш имконини яратади. Мазкур тадбирни амалга оширилиши ўртача пенсияга чиқиш ёшини 3 йилга кўтаришга имкон беради.

Бу механизмларни амалга ошириш натижасида ўрнини босиш ўртача коэффициентини кўтариш ва янги тўғрилаш коэффициентларини жорий қилиш йўли билан иш ҳақи ва пенсиялар минимал миқдорларини тенглаштириш мумкин бўлади.

Албатта, юқорида келтирилган пенсия таъминотини такомиллаштириш механизмини тўлалигича ва бир вақтда амалга ошириб бўлмайди. Чунки, уларнинг самараси 10-12 йилдан кейин намоён бўлади.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, пенсия тизимини такомиллаштиришнинг энг самарали усулларида бири бу жамғаришга асосланган пенсия тизимини шакллантиришдир. Лекин, бу тизим бирдамлик пенсия тизимининг ўрнини босиш керак эмас. Жамғаришга асосланган пенсия тизимини кўшимча, давлатга аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш ва давлат пенсия тизими олдидаги мажбуриятларини бажаришда ёрдам берадиган тизим сифатида кўриш лозим. Масалан, жамғаришга асосланган пенсия тизими имтиёзларни бекор қилиш ўрнини қоплаши мумкин.

Бундан ташқари, жамғаришга асосланган пенсия жамғармаси мамлакат иқтисодиёти учун самарали инвестиция манбаидир. Буни жуда кўп мамлакатлар тажрибаси асосида кўриш мумкин. Масалан, Чилида иқтисодиётнинг ривожини учун кетаётган молиявий манбаларнинг асосий қисми айнан жамғаришга асосланган пенсия жамғармалари томонидан таъминланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жамғаришга асосланган пенсия жамғармаларини ташкил этиш ҳамда унда иштирок этиш бутунлай ихтиёрий бўлган нодавлат пенсия жамғармалари тармоғини яратиш орқали амалга оширилиши лозим. Албатта, бундай жамғармаларни ташкил этиш қоидаларини таъминловчи ва фаолият жараёнини бошқариб турувчи қонунлар талаб қилинади. Уларнинг инвестицион фаолиятини эса махсус бошқарувчи компаниялар орқали амалга ошириш мумкин. Бу эса, маблағ қўйишнинг самарадорлигини ва унинг сақланиши кафолатини таъминловчи асосий шарт ҳисобланади.

Фикримизча, бундай тизимни босқичма-босқич яратиш керак. Босқичма-босқич дейилганда, қуйидаги чораларнинг кетма-кет амалга оширилиши тушунилади:

- пенсия жамғармаларининг ҳимоясини таъминлаб берувчи ва нодавлат пенсия тизими иштирокчиларининг муносабатларини бошқариб турувчи қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш;
- давлат пенсия тизимига бўлган мажбурий механизмни мукаммаллаштириш ҳисобига иш берувчилар нодавлат пенсия тизимида иштирок этишига шарт-шароитлар яратиб бериш;
- йирик корхона ходимлари учун нодавлат пенсия жамғармаларини

шакллантириш.

Давлат ушбу тизимни яратиш бўйича ташаббускор ва улар фаолиятининг қонунийлигини таъминловчи кафил бўлади. Масалан, жамғаришга асосланган пенсия тизимида жуда кўп молиявий маблағлар йиғилади ва давлат томонидан белгиланадиган “ўйин коридори” молиявий пирамидалар пайдо бўлишининг олдини олиши ва улар фаолиятининг аниқ қонунларга асосланганлигини белгилаш ҳамда маблағ кўйишдаги хавф-хатарларнинг минималлигини таъминлаб беради.

Давлатнинг хусусий пенсия жамғармаларини бошқаришдаги асосий чоралари қуйидагилар ҳисобланади:

- жамғармалар фаолиятини лицензиялаш;
- уларнинг молиявий ҳолатини доимий мониторинг қилиш;
- жамғармаларда мажбурий бухгалтерия ҳисобини олиб боришни текшириш ва ҳар йили мустақил аудитни ўтказиш;
- молиявий хавф-хатар даражаси катта бўлган лойиҳаларга капитал кўйишнинг олдини олиш мақсадида пенсия активларини саралаш устидан назорат қилиш.

Нодавлат пенсия жамғармаси ўз мулки ва активлари билан барча иштирокчилар олдида маъсулиятни ва жавобгарликни олувчи мустақил юридик шахс бўлади. Давлат бундай пенсия жамғармаларининг қарзлари бўйича мажбуриятни ўз бўйнига олмаслиги керак. Ўз навбатида, пенсия жамғармаси ҳам давлат мажбурияти учун жавобгар эмас. Пенсия жамғармаси томонидан бериладиган пенсия миқдори пенсионернинг кўйган маблағи миқдори ва бу маблағларни инвестициялаш эвазига олинган даромад миқдори билан узвий боғлиқ бўлиши лозим.

Ўтиш даврининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда нодавлат пенсия жамғармалари, ҳеч бўлмаганда биринчи босқичларида иқтисодий ва молиявий жиҳатдан қудратли корхоналар ёки тижорат банклари томонидан ташкил этилиши лозим. Бунда соҳа ҳудуд жиҳатдан бир нечта корхоналарнинг пенсия жамғармалари корпоратив жиҳатдан бирлашиши ҳам мумкин. Айтиш керакки, нодавлат пенсия жамғармаларининг фаолияти пенсия бадалларини йиғишга, пенсия захираларини қайта жойлаштиришга, пенсия мажбуриятларини ҳисоблашга ва нодавлат пенсия жамғармаси иштирокчиларига пенсия тўлашга қаратилиши лозим. Бундай фаолиятни юритиш учун давлатдан рухсат олиш мажбурий бўлиши керак.

Нодавлат пенсия жамғармаларига бадаллар ўтказиш корпоратив шартномалар асосида иш берувчи ва ишчи томонидан бажарилиши зарур. Бундай жамғармалар фаолиятида иштирок этиш учун фуқароларни жалб қилишда солиққа тортишга алоқадор усуллардан фойдаланиш лозим.

Нодавлат пенсия жамғармаларида ишчилар ва иш берувчилар иштирокининг ижобий томонлари қуйидагилардан иборат:

- кексайганда ўзига давлат пенсиясидан ташқари етарли маблағларни йиғиш имконияти;
- йиғилган маблағларнинг жамғарма раҳбарияти ва махсус бошқарув

компаниялари томонидан сифатли бошқарилиши натижасида уларнинг кўпайтирилиши;

– қатнашчилар билан жамғарма ўртасидаги молиявий муносабатлар жараёнининг қулайлиги;

– молиявий мажбуриятларнинг хусусий пенсия жамғармаси иштирокчилари ўртасида тасдиқланиши;

– даромадларнинг солиққа тортиш базаси қисқариши ҳисобидан жорий солиқ тўловларининг камайиши;

Нодавлат пенсия жамғармаларини яратишнинг хориж тажрибаси шуни кўрсатадики, иш берувчиларнинг ундаги иштироки бир қатор шарт-шароитлар билан боғлиқдир:

– корхонанинг малакали кадрлар салоҳиятини сақлаб қолишига ва уни мустақамлашга уриниши (баъзи иш берувчилар ўз ишчилари учун пенсия жамғармасига тўловни амалга оширишда маълум имтиёзлар яратади);

– хусусий пенсия жамғармаларида иштирок этаётган ишчилар учун бадал тўловини амалга ошириш эвазига фирмаларнинг солиқ тўловлари миқдорининг камайиши (АҚШ, Германия, Буюк Британия ва бошқа Ғарбий Европа мамлакатларида корхоналарининг солиққа тортиладиган бадаллари уларнинг ўз ходимлари учун хусусий пенсия жамғармаларига ўтказган бадалларининг умумий миқдорига камайтирилади. Кейинчалик солиқлар пенсия жамғармаси иштирокчиси бўлган ходим томонидан қўшимча пенсия тўловлари олиниши пайтида ушлаб қолинади).

Шундай қилиб, юқорида кўрсатилган устувор йўналишларни амалиётга тадбиқ этиш, биринчидан, пенсия жамғармаси молиявий барқарорлигини таъминлашга, иккинчидан, пенсионерларнинг иқтисодий фаровонлигининг ошишига ёрдам беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Пенсиянинг иқтисодий моҳиятини тушунтириб беринг.
2. Пенсия таъминотининг қандай асосий тамойил ва механизмлари мавжуд?
3. Жаҳон амалиётида пенсия тизимининг қандай турлари мавжуд?
4. “Иш стажи” ва “суғурта стажи” тушунчаларининг фарқини тушунтириб беринг
5. Пенсияни тайинлаш шартларини тушунтириб беринг.
6. Қоплаш коэффициенти деганда нимани тушунаси?
7. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг пенсия тизимига таъсирини тушунтириб беринг.
8. Пенсия тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлашнинг қандай йўллари биласиз?

5-мавзу. Инсон тараққиётидаги халқаро таққослашлар (2 соат)

Режа:

1. Инсон тараққиёти кўрсаткичлари дунё давлатлари ўртасидаги вазият.
2. БМТ инсон тараққиёти Концепциялари халқаро талаблари.
3. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиш чор-тадбирлари.

1. Инсон тараққиёти кўрсаткичлари дунё давлатлари ўртасидаги вазият

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлганидан кейин зиммасига ушбу халқаро ҳамжамиятга қўшилишидан келиб чиқадиган мажбуриятларни қабул қилди. БМТнинг Мингйиллик декларациясида белгиланган мақсадларни амалга оширишда иштирок этиш мажбурияти шулар жумласидандир.

Инсонни ривожлантириш концепциясининг назарий ва амалий жиҳатлари БМТ Ривожланиш дастури томонидан эълон қилинадиган Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги ҳар йилги глобал маърузаларда ўз ифодасини топади. Мингйиллик ривожланиш мақсадлари – жаҳондаги барча мамлакатлар учун тааллуқли бўлган глобал лойиҳадир. Шунинг учун ҳар бир давлатнинг тарихан таркиб топган шароитлари, ўзига хос хусусиятлари, белгиланган мақсадларга эришиш имкониятларидан келиб чиққан ҳолда миллий мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаб олиш жуда муҳимдир.

Кенг жамоатчилик хабардорлигини ошириш ва инсонни ривожлантириш муаммолари бўйича аниқ чораларни ишлаб чиқиш мақсадларида алоҳида мамлакат доирасида инсонни ривожлантириш тўғрисида миллий маърузалар ҳам тайёрланади. Ушбу маърузалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти таҳлилий ва стратегик фаолиятининг энг муҳим манбаларидан биридир. Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги *биринчи миллий маъруза* 1992 йилда Бангладеш томонидан эълон қилинган эди.

Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузаларда мустақил ва холис таҳлил, статистика ва бошқа маълумотлар акс этади. Улар инсонни ривожлантириш истиқболларини ҳар бир алоҳида давлатнинг устувор вазифалари билан боғлайди.

Ўзбекистон ҳукумати БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадларида кўзда тутилган вазифаларнинг миллий ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги аҳамияти ва муҳумлигини эътироф қилган ҳолда Инсонни ривожлантиришнинг миллий мақсадлари тегишли вазифалари ва асосий кўрсаткичларини ишлаб чиқди. Ўзбекистоннинг *Инсонни ривожлантириш бўйича миллий мақсадлари* қуйидагиларни қамраб олади:

1. Мамлакат аҳолисининг турмуши даражасини ошириш ҳамда 2015 йилгача кам таъминланган аҳоли сонини икки баробарга қисқартириш. Бу вазифалар Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 1-мақсадига тўла мос тушади.

2. Бошланғич ва ўрта умум-таълим мактабларида таълим сифатини ошириш. Маълумки, бу ҳам Мингйиллик ривожланиш мақсадлари 2-мақсадининг устувор йўналишидир.

3. Аёллар ва эркаклар тенглигини рағбатлантириш, аёлларнинг ҳуқуқлари ва имкониятларини кенгайтириш. Мингйиллик ривожланиш мақсадлари 3-мақсадида ҳам шу вазифалар кўзда тутилган.

4. Болалар ўлимини қисқартириш. Ушбу вазифалар Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 4-мақсадида кўрсатилган.

5. Оналар саломатлигини яхшилаш. Бу ҳам Мингйиллик ривожланиш мақсадлари 5-мақсадида тўла мос тушади.

6. ВИЧ/СПИД, сил, безгакка қарши кураш. Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 6-мақсади ҳам шунини кўзлайди.

7. Экологик барқарорликни таъминлаш. Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 7-мақсадида ҳам шундай вазифалар қўйилган.

8. Ўзбекистон ва ривожланиш мақсадларида глобал шериклик. Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 8-мақсади ҳам шунга қаратилган.

1995 йилда Ўзбекистонда *“Ижтимоий сиёсат ва ижтимоий ривожланиш”* мавзусида инсонни ривожлантириш тўғрисидаги *биринчи миллий маъруза* тайёрланди. Мазкур миллий маърузада меҳнат бозори ва ижтимоий ҳимоя, таълим, соғлиқни сақлаш, демография сиёсати, экология ва барқарор ривожланиш, инсонни ривожлантиришни молиялаштириш шунингдек аёлларнинг инсонни ривожлантиришдаги роли каби масалалар кўтарилган. Шу билан бир қаторда инсонни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишда давлатнинг роли ҳам ёритилган. Маъруза пировардида Ўзбекистонда хотин-қизларнинг аҳволи таҳлил этилган.

9.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузалари

Йиллар	Миллий маърузаларнинг мавзулари
1995	Ижтимоий сиёсат ва ижтимоий тараққиёт
1996	Иқтисодий ўсиш ва инсон тараққиёти
1997	Ижтимоий яқдиллик ва инсон тараққиёти
1998	Бозор иқтисодиётга ўтиш даврида давлатнинг демократик, иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар ўтказишдаги роли
1999	Ўзбекистон мустақилликка эришган йилдан бери ўтган даврга инсон тараққиёти жиҳатидан назар ташлаш
2000	Инсон тараққиётини кичик ва ўрта бизнесни кенгайтириш ва ривожлантириш орқали кучайтириш
2005	Марказсизлаштириш ва инсон тараққиёти
2006	Саломатлик барча учун: Ўзбекистоннинг янги мингйилликдаги асосий мақсади
2007/2008	Ўзбекистонда таълим: талаб ва тақлифнинг мутаносиблиги

Ўзбекистоннинг 1996 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузасида иқтисодий ўсиш билан инсонни ривожлантириш

ўртасидаги ўзаро алоқадорлик тадқиқ этилади. Шу мақсадда инсонни ривожлантиришга хизмат қиладиган бозор ислохотларини амалга оширишга баҳо берилган, қишлоқ жойларидаги, соғлиқни сақлаш ва таълимнинг ижтимоий инфратузилмаларини мустахкамлаш муаммолар кўтарилган, шунингдек камбағаллик ва унинг турлича ўлчамлари таҳлил этилган.

1997 йилги миллий маърузанинг мавзуси – ижтимоий яқдиллик ва инсонни ривожлантиришдир. *Ижтимоий яқдиллик* – мураккаб концепциядир. Ижтимоий яқдиллик бўлмаса, жамиятда ижтимоий муаммолар, жиноятчилик, шунингдек озчиликни ташкил қилган миллатлар вакилларининг эмиграцияси ортиши ва ҳоказолар кузатилади. Буларнинг ҳаммаси инсонни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатади. Ижтимоий яқдилликни энг мураккаб вазиятларда ҳам жамиятнинг парчаланиб кетишига йўл қўймайдиган, кўз илғамас мустахкам бирлик сифатида тъарифлаш мумкин.

Ўзбекистоннинг *1998 йилги миллий маърузасининг* асосий мақсади – давлатнинг ўтиш даврида иқтисодий, ижтимоий ва демократик ислохотларни амалга оширидаги ролини таҳлил этишдир. Маърузада, шунингдек жадаллаштириш дастурлари муносабати билан мамлакатда ишлаб чиқилган ва амалга оширилган ижтимоий стратегия ҳам ўз ифодасини топган.

1999 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маъруза да ХХ аср сўнги ўн йиллигида Ўзбекистонни ривожлантириш яқунлари тадқиқ этилган. Ушбу ҳужжатда мустақилликка эришилган 1991 йилдан кейинги даврда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг ижобий тенденциялари ва қонуниятлари инсонни ривожлантириш нуктаи назаридан қараб чиқилади. Шу билан бирга ёш давлат дуч келаётган муаммолар ва қийинчиликлар ҳақида ҳам гап боради.

*2000 йилги миллий маъруза*да Ўзбекистонда инсонни ривожлантиришнинг аҳволи, шунингдек кичик ва ўрта бизнеснинг ривожланиши таҳлил этилади. Ушбу маърузада инсонни ривожлантиришнинг кенг қамровли масалалари, шу жумладан маданият, тенгсизлик ва глобаллашув муаммолари атрофлича тадқиқ этилган.

2001-2003 йилларда мамлакатда инсонни ривожлантиришда содир бўлган ўзгаришлар *Ўзбекистоннинг 2005 йилги маърузаси*да ўз ифодасини топган. Айниқса, Бирлашкан Миллатлар Ташкилотининг Мингйиллик декларациясида камбағалликка барҳам бериш, инсон қадр-қиммати ва тенглиги принципларини қарор топтириш, тинчлик, демократия ва барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича мамлакат зиммасига олган мажбуриятлар ижроси баён этилган. Ушбу маърузадан инсонни ривожлантириш ва жамиятни демократлаштириш энг муҳим вазифаларини ҳал этишда давлат бошқарувини марказлашсизтириш масаласига алоҳида эътибор қаратилган.

Инсонни ривожлантиришнинг ҳал қилувчи кўрсаткичларидан бири – инсон саломатлиги муаммолари *2006 йилги миллий маъруза*да ўз ифодасини топган. 4 бобдан иборат бу маърузада Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш соҳасидаги умумий тенденциялар изчил таҳлил этилади,

соғлиқни сақлаш кўрсаткичларининг инсонни ривожлантиришнинг бошқа индикаторлари билан ўзаро алоқадорлиги асосланади. Миллий маърузанинг алоҳида боби БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари муаммоларига, жумладан Ўзбекистон олдида турган муаммоларга ҳамда мамлакатда инсонни ривожлантириш миллий мақсадларига эришиш учун кўрилатган чораларга бағишланган.

*2007-2008 йиллардаги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маъруза*да таълим кўрсаткичларининг инсонни ривожлантиришнинг бошқа индикаторларига таъсири таҳлил этилади. Миллий маъруза муаллифлари таълимнинг Ўзбекистондаги аҳолини жаҳондаги бошқа мамлакатлар кўрсаткичлари билан таққослаган ҳолда кўриб чиққанлар. Шу билан бирга мамлакат иқтисодиёти ва ижтимоий сиёсатида содир бўлаётган ўзгаришлар ҳам миллий маърузада ўз ифодасини топган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузаси маълумотларига кўра, Ўзбекистон инсон салоҳиятини ривожлантириш бўйича ўртача даражали мамлакатлар қаторидан ўрин олган. Республика Инсонни ривожлантириш индекси даражаси бўйича (0,617) жаҳон мамлакатлари ўртасида 102-ўринни эгаллаган.

БМТнинг Ривожланиш дастури маълумотларига кўра, мазкур индекс Ўзбекистонда туғилган пайтда умр кўришнинг давомийлиги 68,2 ёш, таълимнинг ўртача давомийлиги 10 йил, таълимнинг кутилаётган давомийлиги 11,5 йил, аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад (харид қобилияти паритети бўйича АҚШ долларида) - 3085 доллар эканлиги асосида ҳисоблаб чиқилган³⁵. Бу ўринда шунини таъкидлаш керакки, БМТ Ривожланиш дастурининг ҳар йиллик глобал маърузаларида мамлакатларнинг рейтинги баъзан эскириб қолган ёки текширилмаган маълумотларга асосланади. Натижада мамлакатдаги ҳақиқий аҳвол айрим ҳолларда ўзининг холис ифодасини топмайди.

Масалан, 2006 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада фойдаланилган маълумотларнинг таҳлили уларнинг Ўзбекистондаги расмий статистика маълумотларидан жиддий фарқ қилишини кўрсатади (жадвал).

³⁵Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Доклад о развитии человека – 2010. 20-е юбилейное издание. – М.: Издательство «Весь Мир», 2010.– С.144.

**Инсонни ривожлантириш халқаро ва миллий индикаторлари
ўртасидаги фарқлар**

Кўрсаткичлар	БМТ Ривожланиш дастурининг глобал маърузаси бўйича	Ўзбекистон Республикаси расмий статистика маълумотлари бўйича
Туғилган пайтда кутилаётган умр кўриш давомийлиги, йил	66,6	71,2
Аҳолининг саводхонлик даражаси, %	-	99,31
Аҳоли жон бошига ЯИМ (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари)	1869,0	2834,8
Умр кўриш давомийлиги индекси	0,69	0,77
Таълим индекси	0,91	0,92
ЯИМ индекси	0,49	0,56
Инсонни ривожлантириш индекси	0,696	0,756

Ўзбекистоннинг миллий маърузаларида келтирилган маълумотларга кўра, мазкур маърузалар тайёрлана бошланган 1995 йилдан буён мамлакатда Инсонни ривожлантириш индекси 44 моддага кўтарилган. Ушбу кўрсаткич сезиларли даражада яхшиланишига ялпи ички маҳсулот индикаторлари ҳал қилувчи даражада ҳисса қўшган. Ушбу даврда мазкур кўрсаткич республикада 92 моддага ортган. Инсонни ривожлантириш индексида қўлланиладиган бошқа икки кўрсаткич ҳам ортган. Жумладан кутилаётган умр давомийлиги индекси 45 моддага, таълим даражаси индекси 4 моддага ортган (жадвал).

**Ўзбекистонда Инсонни ривожлантириш индекси ортишининг
динамикаси**

Йиллар	Индекслар			
	Инсонни ривожлантириш	Кутилаётган умр кўриш давомийлиги	Таълим даражаси	ЯИМ
1995	0,715	0,735	0,913	0,498
1996	0,717	0,737	0,913	0,500
1997	0,724	0,752	0,913	0,508
1998	0,725	0,748	0,913	0,515
1999	0,735	0,768	0,913	0,523
2000	0,736	0,763	0,913	0,532
2001	0,740	0,772	0,913	0,535
2002	0,742	0,770	0,913	0,542
2003	0,747	0,777	0,917	0,548
2004	0,756	0,792	0,917	0,558
2005	0,759	0,780	0,917	0,580

Ушбу натижалар Ўзбекистонда амалга оширилаётган кучли ижтимоий сиёсат самараларидир. Мамлакатда Инсонни ривожлантириш индексининг

барча кўрсаткичлари амалда барқарор ўсиш тенденциясига эга. Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш индекси даражасида таълим (40,45%) ва кутилаётган умр давомийлиги индексларининг (34,92%) салмоғи каттадир. Хусусан, Инсонни ривожлантириш миллий маърузалари маълумотларга кўра, Ўзбекистон таълим ва кутилаётган умр давомийлиги индекслари бўйича жаҳон мамлакатлари ўртасида муносиб ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари амалга оширилиши тўғрисида аҳоли хабардорлигини ошириш чораларини кўрмоқда. Оммавий ахборот воситалари, шу жумладан телевидение, радио, газеталар ва журналлар орқали БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари моҳияти ва аҳамияти, Ўзбекистоннинг Инсонни ривожлантириш миллий мақсадлари кенг тарғиб этилмоқда. Таълим муассасаларида “Инсонни ривожлантириш” ўқув дастурлари ишлаб чиқилган.

2.БМТ инсон тараққиёти Концепциялари халқаро талаблари

Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг дастлабки етти мақсади бир-бирини ўзаро тўлдиради ҳамда камбағалликнинг барча кўринишларини камайтиришга қаратилган. Мазкур муаммоларга очлик, тирикчилик учун маблағнинг етишмаслиги, таълим ва соғлиқни сақлаш даражасининг пастлиги, эркак ва аёлларнинг тенгсизлиги ҳамда атроф муҳит аҳолининг ёмонлашиши киради. Ушбу ҳар бир мақсад ўзича муҳим бўлишига қарамадан улар жамланма ҳолда камбағаллик муаммосини ҳал этишга комплекс ёндашувни назарда тутлади.

Масалан, соғлиқни сақлаш самарадорлигини ошириш мактаб ўқувчиларининг сони кўпайишига ва камбағаллик даражаси пасайишига олиб келади. Аҳолининг таълим даражасини ошириш одамлар соғлиғини яхшилашга ҳам хизмат қилади.

Даромадларнинг ортиши инсонга ўз таълими даражасини ошириш, соғлиғини мустақамлаш имкониятларини кенгайтиради, шунингдек атроф муҳитни соғломлаштиришга ёрдам беради.

Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг сақизинчи мақсади ривожланиш мақсадларида глобал шерикчилини шакллантиришни назарда тутлади. У моҳият жиҳатидан юқоридаги дастлабки еттита мақсадга эришиш воситаларини белгилаб беради. Мингйиллик ривожланиш мақсадларига эришиш бой давлатлардан кўшимча ёрдамни, шу жумладан камбағал мамлакатлар қарзларини камайтириш ва ўзаро савдодаги тўсиқларни бартараф этиш орқали ёрдам кўрсатишни талаб қилиши мумкин.

1990 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги биринчи маърузада инсонни ривожлантириш ўз кўлами ва ялпи қамрови туфайли барча мамлакатлар учун хос эканлиги алоҳида таъкидланади: “Инсонни ривожлантириш ишлаб чиқариш билан товарларни тақсимлашни бирлаштиради, инсон қобилиятларини кенгайтиради ва ундан фойдаланишни яхшилайди. Бу, шунингдек, одамлар нимага эга бўлиши керак, тирикчилик

Ўтказишга маблағ топиш учун нима қилиш лозимлиги муаммосига ҳам эътиборни қаратади. Бундан ташқари инсонни ривожлантириш фақат унинг асосий эҳтиёжларини қондиришнигина эмас, балки инсонни умумий ва жўшқин жараён сифатида ривожлантиришга ҳам тааллуқлидир. Бу ҳам камроқ ривожланган, ҳам юқори даражада ривожланган мамлакатлар учун бир тарзда қўлланила олади”.

БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари қабул қилинган даврдан ўтган йиллар давомида кўп нарсаларга эришилди. Жаҳон ҳамжамияти 2015 йилда 1990 йилга нисбатан кунига 1 АҚШ долларидан кам даромадга эга аҳоли салмоғини икки баробарга қисқартириш вазифасини бажариш йўлидадир. Халқаро эътироф этилган камбағаллик даражаси – кунига 1,25 АҚШ доллари миқдорида даромад ҳисобига яшаётган одамлар сони 1990 йилдаги 1,8 миллиард кишидан 2005 йилга келиб 1,4 миллиард кишига камайди. Ривожланаётган мамлакатларда ниҳоятда қашшоқ яшаётган аҳолининг улуши 46,0 % дан 27,0 % гача камайди. Яъни жаҳонда бу вазифа муваффақиятли ҳал этилиши кутилмоқда.

Юқорида қайд этилган муваффақиятларга эришилиши асосан Осиё, айниқса Шарқий Осиё мамлакатларидаги улкан муваффақиятлар самарасидир. Шарқий Осиё мамлакатларида кейинги 25 йил ичида қашшоқлик даражаси 60,0 % дан 20,0 % га камайди. 2015 йилга бориб Хитойда қашшоқлик даражаси 5,0 % га яқинни, Ҳиндистонда эса тахминан 24,0 % ни ташкил этиши керак.

Очликдан азоб чекаётган одамлар салмоғи камаймоқда. Бироқ қашшоқликнинг камайиш суръатлари ҳали етарли даражада эмас. Ўтган аср 90-йиллари бошидан буён тўйиб овқат емаслик ва очликдан азоб чекаётган аҳолининг улуши жаҳон бўйича камайган бўлишига қарамасдан, 2000 йилдан 2002 йилгача бўлган даврда бу соҳадаги ижобий ўзгаришлар суръати пасайиб кетди. Ҳозирча маълум бўлган маълумотларга кўра, 2005-2007 йилларда тўйиб овқат емаётган аҳоли сони жаҳонда 830 миллион кишини ташкил этади. Бу 1990–1992 йилларига нисбатан 13 миллион кишига кўпдир.

Ялпи бошланғич таълимни таъминлаш бўйича ҳозирги ўсиш суръатлари 2015 йил учун белгиланган мақсадли кўрсаткичларга эришиш учун етарлича эмас. 2008 йилда ривожланаётган мамлакатларда болаларни бошланғич таълим билан қамраб олиш 89,0 % ни ташкил этди. Бу 2000 йилдагидан 6,0 % кўпдир. Шунга қарамасдан ҳозир ҳам мактаб ёшидаги 69 миллионга яқин бола мактабга бормайди. Бу болаларнинг деярли ярми (31 миллиони) Африка, чорагидан кўпроғи (18 миллион) Жанубий Осиё мамлакатларида яшайди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти (ЮНЕСКО) бошланғич таълимнинг сифатлироқ тизимини яратишда мамлакатларга ёрдам кўрсатмоқда. ЮНЕСКО жаҳон мамлакатларини 8-10 йиллик узлуксиз мажбурий таълимни кафолатлайдиган ҳуқуқий асосларни яратишга даъват этади.

Жаҳон озиқ-овқат дастури мактабда ўқувчиларни овқатлантиришга ёрдам кўрсатмоқда. Бу ота-оналарни ўз фарзандларини мактабга юборишлари учун қудратли рағбат вазифасини ўтайди. Бундай овқатланиш боланинг келажақда ақлий ривожланиши ва жисмонан соғлом бўлиши учун зарурдир. Жаҳон озиқ-овқат дастури, шунингдек ота-оналарни оилаларидаги қизларни мактабга юборишларини ҳам рағбатлантирмоқда.

Таълим олиш масалаларидаги гендер тенгсизлиги сезиларли даражада яхшиланди. Бироқ бу соҳадаги тенгсизлик олий таълим соҳасида ва айрим ривожланаётган мамлакатларда ҳали ҳам юқори даражададир. Сўнгги йилларда қизларни бошланғич ва ўрта таълим мактаби билан камраб олиш сезиларли даражада кўпайди. Бироқ олий таълим соҳасида қизларнинг улуши етарли эмас. Таълим олишдаги гендер муаммосининг асосий сабаби қашшоқликдир.

Иш билан бандлик соҳасидаги аҳволнинг нисбатан яхшиланишига қарамасдан иш ҳақи тўланадиган ишлардаги эркакларнинг салмоғи ҳали ҳам аёлларга нисбатан юқоридир. Аёллар кўпинча хавfli ва доимий бўлмаган ишларда бандлар. Аёлларга меҳнат учун ҳақ тўланган ҳолларда ҳам уларнинг иш ҳақи эркакларникига қараганда камроқдир. Шу билан бирга аёллар учун кўзда тутилган молиявий ва ижтимоий кафолатлар ҳам эркакларникига қараганда камроқ.

Жаҳон миқёсида ўрта ва юқори бўғиндаги раҳбар ходимларнинг фақат тўртдан бир қисми аёллардир. Аёллар аста-секин сиёсий нуфузга ҳам эга бўлиб бормоқдалар. Бироқ бу квоталар ажратилиши ва бошқа махсус чоралар кўрилиши туфайли рўй бермоқда. 1995 йилдан 2010 йилгача бўлган даврда жаҳон миқёсида аёлларнинг парламентдаги салмоғи 11,0 % дан 19,0 % га етди. Бу 73,0 % ўсишни билдиради, аммо мазкур соҳада гендер тенглигига эришилгани ҳақида гапириш эрта.

Аёлларнинг ҳокимиятнинг ижроия органларидаги иштироки янада камроқ. 2010 йилда сайланган 151 давлат раҳбарининг фақат 9 таси, 192 ҳукумат раҳбарининг 11 таси аёллардир. Жаҳон миқёсида вазир лавозимидаги аёлларнинг салмоғи атиги 16,0 % га тенгдир.

Жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида болалар ўлимининг олдини олиш соҳасида жиддий натижаларга эришилди. Энг кам ривожланган 49 та мамлакат ҳар учтасининг биттасида кейинги 20 йил ичида беш ёшгача бўлган болалар ўлими 40,0 % ва ундан кўпроққа камайди. Шунга қарамасдан бу ўзгаришларнинг суръати Мингйиллик ривожланиш мақсадларида белгилаб кўйилган, 2015 йилга бориб болалар ўлимини учдан икки баробарга камайтириш учун белгиланган вазифаларни бажариш учун зарур бўлган суръатдан пастдир.

Бутун дунёда безгак ва асосий юқумли касалликларга қарши режали иммунизация ўтказиш масалаларида ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй берди.

Олинган янги маълумотлар оналикни муҳофаза қилиш масалаларида айрим ижобий натижаларга эришилганидан далолат беради. Баъзи мамлакатлар оналик ўлими даражасини жиддий равишда камайтиришга

мувафак бўлдилар лекин эришилган бу суръатлар ҳам Мингйиллик ривожланиш мақсадларида 2015 йилга бориб оналар ўлимини тўртдан уч баробарга камайтириш вазифасини бажариш учун етарлича эмас.

СПИД билан курашиш бўйича кўрилаётган глобал чоралар 6-мақсадга эришиш йўлида жиддий ижобий силжишлар мавжудлигидан далолат беради. Агар 1996 йилда ушбу дардга мубтало бўлганлар 3,5 миллион кишини ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2008 йилда 2,7 миллионга тушди. СПИД билан боғлиқ касалликдан ўлиш ҳолатлари ҳам 2004 йилдаги 2,2 миллиондан 2008 йилда 2 миллионга тушди.

Сил касаллиги ўлимга сабаб бўладиган касалликлар орасида СПИДдан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Жахоннинг кўпгина минтақаларида унинг камайиши кузатилмоқда. 2008 йилги маълумотларга кўра, дунёда 11 миллион киши сил касаллигига дучор бўлган. Аммо 2004 йилдан 2008 йилгача сил билан янгидан касалланиш ҳоллари ҳар юз минг кишига нисбатан 143 тадан 139 тага камайди. Ҳозирги пайтдаги вазият Мингйиллик ривожланиш мақсадларида кўзда тутилган, сил касаллигини тарқалишини тўхтатиш бўйича белгиланган вазифага 2004 йилда эришилганидан далолат беради.

Шунингдек, аҳолини ичимлик сув билан таъминлаш бўйича кўзда тутилган мақсадларга жаҳон бўйича 2015 йилга бориб эришиш мумкинлиги тахмин этилмоқда. Шу муддатга бориб тоза ичимлик билан таъминланиш ривожланаётган минтақа аҳолисининг 86,0 % ни қамраб олади. 1990 йилда бу кўрсаткич 71,0 % ни ташкил этарди.

Инсоният 2010 йилга бориб биологик хилма-хиллик йўқотилишини камайтириш бўйича белгиланган вазифани бажара олмади. Ҳозирги вақтда қарийб ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг 17 минг тури бутунлай йўқотилиши хавфи остидадир.

Ривожланиш мақсадларида умумжаҳон шериклиги энг кам ривожланган мамлакатларнинг алоҳида эҳтиёжларини ҳал этишни кўзда тутуди. Мазкур тадбирлар қуйидагиларни қамраб олади:

- қашшоқ мамлакатлар томонидан экспорт қилинаётган товарлар учун бож тўловлари олмаслик ва экспортни чекламаслик;
- катта қарзга эга камбағал мамлакатлар қарзларидан кечиш дастурларни кенгайтириш;
- икки томонлама расмий қарзларни йўқотиш;
- камбағаллик даражасини камайтириш бўйича чоралар кўраётган мамлакатларга расмий ёрдам бериш кўламлигини кенгайтириш.

Бундан ташқари Мингйиллик ривожланиш мақсадларида денгизларга чиқиш имкониятига эга бўлмаган ривожланаётган кичик орол мамлакатларининг алоҳида эҳтиёжларини ҳал этишга ёрдам бериш ҳам белгиланган. Ривожланаётган давлатларни фармацевтика компаниялари билан ҳамкорликда арзон дори-дармонлар билан таъминлашда ёрдам кўрсатилиши кўзда тутилган. Хусусий сектор билан ҳамкорликда эса ривожланаётган мамлакатларни янги технологиялар, айниқса ахборот-

коммуникация технологияларни ўзлаштиришларида ёрдам кўрсатилиши лозим.

2005 йилнинг июнида Лондонда энг ривожланган 8 та давлатнинг молия вазирлари НПС гуруҳи мамлакатлари (катта миқдорда қарзга эга бўлган энг камбағал мамлакатлар) қарзининг бир қисмидан воз кечиш учун Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди ва Осиё ривожланиш банкига 40-55 миллиард АҚШ доллари ажратиш тўғрисида бир битимга келдилар. Мазкур ёрдам камбағал мамлакатларга воз кечилган қарзлардан тежалган маблағларни соғлиқни сақлаш ва таълим тизимини яхшилаш, шунингдек қашшоқлик даражасини камайтиришга йўналтирилган ижтимоий дастурларга ишлатиш имкониятини беради.

Саккизта энг ривожланган мамлакатларнинг молиявий кўллаб-қувватлаши натижасидан Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди ва Осиё ривожланиш банки қарзлардан воз кечиш бўйича Кўп томонлама ташаббусни (MDRI) ташкил этдилар. Мазкур ташаббус НПСни тўлдириб, белгилаб қўйилган вазифаларга эришган мамлакатларнинг кўп томонлама қарзларининг 100,0 % дан воз кечишни назарда тутди. Илгарироқ ана шу вазифаларни бажаришга муваффақ бўлган мамлакатлар НПС гуруҳи мақомида ислохотларни кўллаб қувватлашни давом эттираётганликлари тўғрисида уларга кредит ажратган идоралар томонидан тасдиқни олган захоти ҳамма қарзлари бекор қилиниши ҳуқуқига эга бўлдилар. Мазкур вазифаларни бажаришга кейинроқ эришадиган бошқа мамлакатлар MDRIга мувофиқ кўп томонлама қарзларидан автомат тарзда воз кечилишига эришадилар.

Жаҳон банки ва Осиё таррақиёт банки мазкур Ташаббусни фақат НПС дастурни бажарган мамлакатларга нисбатан қўлламоқда. Халқаро валюта фонди эса ўзининг “ягона ёндашув” ноёб талабини бажариш учун кенгрок мезонлар ўрнатган. Аҳоли жон бошига йиллик даромади 380 АҚШ доллари (мазкур миқдор НПС мамлакатлари гуруҳига киритилиш учун асос ҳисобланади) ва ундан кам бўлган ҳар қандай мамлакат MDRI Ташаббусига мувофиқ қарзларидан тўла воз кечилиши ҳуқуқига эгадир.

Донор мамлакатлар расмий ёрдам ҳажмини 146 миллиард АҚШ долларигача кўпайтириш мажбуриятини олдилар. 2010 йилда расмий ёрдам ҳажми тахминан 126 миллиард АҚШ долларини ташкил этди. Белгиланган миқдордан камроқ маблағнинг жамғарилиши, энг аввало Африка мамлакатларига ёрдам кўрсатилишида салбий натижаларга олиб келмоқда. Кўпгина донор мамлакатлар кўрсатаётган ёрдам ҳажми БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадларида белгиланганидан анчагина кам. Бу мақсадларда кўрсатиладиган ёрдам миқдори ушбу мамлакатларнинг ялпи миллий даромадининг 0,7 % миқдорида бўлиши кўзда тутилган эди.

Инсонни ривожлантириш мамлакатларнинг саводхонлик ва ҳамма учун мажбурий таълим каби ўз миллий мақсадларига эга бўлишларини назарда тутди. Бундан ташқари уларда умумий мақсад – ривожланишнинг асосий мўлжали ҳам бўлиши керак.

Мингйиллик ривожланиш декларациясида белгилаб кўйилган ривожланиш соҳасидаги мақсадлар ҳар бир мамлакат бюджетига таянадиган миллий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқишни ҳам кўзда тутади.

ҳозирги пайтда ана шундай 700 га яқин инсонни ривожлантириш минтақавий, миллий ва маҳаллий маърузалари тайёрланган. Уларни ишлаб чиқишда ҳокимият органлари ва бошқа манфаатдор томонлар фаол иштирок этмоқдалар.

Инсонни ривожлантириш мақсадларида инсоний танлаш имкониятларини кенгайтириш асосий вазифа бўлса ҳам, биргина унинг ўзи етарли эмас. Бундан ташқари ижтимоий адолат, барқарорлик ва инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш каби принципларга амал қилиш ҳам ниҳоятда муҳимдир.

Инсон ҳуқуқлари иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни, шунингдек фуқаролик ва сиёсий эркинликларни қамраб олади. Инсонни ривожлантиришда ҳам мазкур муаммолар кўзда тутилган. Инсон ҳуқуқларини амалга ошириш асосий кўрсаткичларни ва илғор мақсадларни белгилаш, мониторинг стратегиясини ишлаб чиқиш, шунингдек қонунчиликни такомиллаштириш орқали амалга оширилади. Инсонни ривожлантириш шу тарзда - мақсадлар, устуворликларга доимий эътибор орқали инсон ҳуқуқларини амалга оширишга ўз ҳиссасини қўшади.

Инсонни ривожлантириш ижобий натижаларни мунтазам кўпайтириб боришга боғлиқдир. Мазкур соҳадаги муваффақиятлар барқарор бўлиши учун ҳар бир шахс, жамият гуруҳлари ва халқлар муносиб турмуш кечиришларига зарур шарт-шароитлар яратиш учун саъй-ҳаракатларни муттасил кучайтириб бориш талаб қилинади.

3. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг амалга оширилиш чор-тадбирлари

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг Ўзбекистондаги доимий вакили Фикрет Акчуранинг таъкидлашича: “Ўзбекистон Республикаси мамлакатда эришилган саводхонлик даражаси билан том маънода фахрланса арзийди. Ҳолбуки, саноати ривожланган барча мамлакатларда ҳам бундай юксак кўрсаткичларга эришилаётгани йўқ. Шундай экан, Ўзбекистоннинг ушбу соҳадаги бундан кейинги вазифалари янада юксаклигича қолади — таълим сифатини ошириш, таълимдан умумий фойдаланиш имкониятларини сақлаш ва аҳолини умри давомида ўқитиш ишлари яна ҳам юқори даражада амалга оширилмоғи даркор. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистонга бу борада дунёда етакчи ўринни эгаллаш имконини беради”³⁶.

Аёллар ва эркекларнинг тенглигини рағбатлантириш ҳамда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш 3–миллий мақсад сифатида белгиланган. Ўзбекистонда бу йўналишда кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов

³⁶Ўзбекистонда таълим: талаб ва тақлиф мутаносиблиги // Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. – Т.: БМТ ривожланиш дастури, 2007/2008. – Б.5.

“Жамиятнинг демократик ўзгаришлар йўлидан нечоғлик илгарилаб кетгани, шу жамиятнинг аёлларга бўлган муносабати унинг маданий – маънавий савиясини белгилайди”, деб алоҳида такидланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Оила Кодекси, Меҳнат Кодекси, умуман 80 тадан ортиқ норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар ана шу мақсадга – хотин-қизларнинг барча соҳаларда эркаклар билан кенг ҳуқуқлигини таъминлаш, уларнинг жамиятдаги ролини оширишга қаратилган. Ўзбекистон Марказий Осиёда биринчилардан бўлиб хотин-қизлар ҳуқуқлари халқаро меъёр ва ҳуқуқий стандартларга тўла мувофиқ бўлишни таъминлаш мақсадида БМТнинг Аёллар ҳуқуқлари камситилишининг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги, Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги, Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги халқаро конвенцияларга қўшилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат ва жамият қурилишида хотин-қизларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Фармонида биноан хотин-қизлар кўмиталари раислари маҳаллий ҳокимият органлари таркибига киритилиб, ҳоким ўринбосарлари этиб тайинланган. Республика хотин-қизлар кўмитаси раиси эса Бош вазир ўринбосаридир.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ сиёсий партиялардан парламентга аёллар номзодини кўрсатишда 30,0 % лик квота жорий этилган. Ҳозирги пайтда Олий Мажлис Қонунчилик палатасида хотин – қизлар 22,0 % ни, Сенатда эса 15,0 % ни ташкил этади.

Хотин-қизлар давлат ва жамият қурилишининг бошқа соҳаларида фаол иштирок этмоқдалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди таркибининг 20,0 % ни, Олий суднинг - 14,6 % ни, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг - 20,4 % ни, Олий хўжалик судининг - 15,8 % ни хотин-қизлар ташкил этади.

Аёлларнинг тадбиркорлик фаолиятини кўллаб-қувватлаш мақсадида уларга имтиёзли маблағлар ажратиш йўлга қўйилган. Хотин - қизлар, айниқса қишлоқ жойларидаги аёллар ижтимоий фаолият билан шуғулланишлари учун барча шарт-шароитлар яратиб берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг Қарорига мувофиқ ҳар йили хотин-қизларни иш билан таъминлаш давлат ва ҳудудий дастурлари ишлаб чиқилиб, изчиллик билан амалиётга тадбиқ этилмоқда.

Ўзбекистонда *болалар ўлимини камайтириш, оналар саломатлигини яхшилаш, турли юқумли касалликларга қарши кураш олиб бориш бўйича 4- ва 6-миллий мақсадлар* ҳам муваффақиятли бажарилмоқда.

Ўзбекистон аҳолиси нисбатан юқори умр кўради. Жумладан, 2011 йил туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги 72,5 йилга етди (9.8-жадвал). Кутилаётган умр давомийлиги бўйича Ўзбекистон кўрсаткичлари Мустақилл

Давлатлар Ҳамдўстлиги кўпгина мамлакатларига қараганда юқорироқдир (9.5-расм).

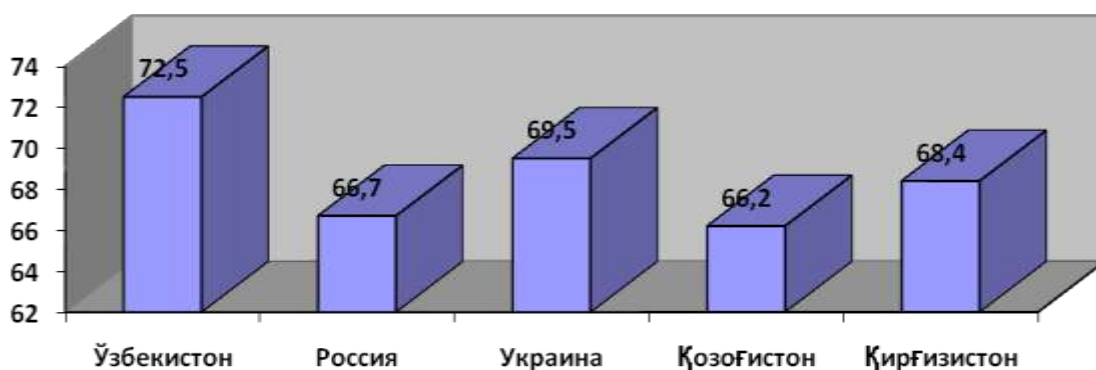
Аҳоли турмуш шароитларини яхшилашга қаратилган давлат мақсадли дастурлари амалга оширилиши натижасида сўнгги йилларда аҳолининг касалланиши даражаси камайиб бормоқда. Масалан, юқумлик касалликлар 1995 йилга нисбатан 45,0 % га, нафас олиш органлари касалликлари – 43,5% га, туғма касалликлар – 25,0 % га, янги ўсмалар пайдо бўлиши – 24,7 % га камайди.

9.8-жадвал

Ўзбекистонда туғилиш пайтида кутилаётган ўртача умр кўриш давомийлиги (йил)

Кўрсаткичлар	1990 йил	2000 йил	2003 йил	2011 йил
Ҳар икки жинс	69,3	70,8	71,6	72,5
Эркаклар	66,1	68,4	69,4	69,5
Аёллар	72,4	73,2	73,8	75,7

Ўзбекистонда кейинги 20 йил мобайнида оналар ўлими 2 баробардан ҳам кўпроққа (1990 йилдаги 100 минг тирик туғилган чақалоқ ҳисобига 65,3 тадан 2010 йилда 21,0 тага), болалар ўлими эса 3 баробардан ҳам кўпроққа (1990 йилдаги 34,6 промилледан 2010 йилда 10,9промиллега) камайди. Аёллар мамлакатдаги 2386 аёллар маслхатхонасидан тиббий ёрдам оладилар. Ҳомиладорлар ва гинекология касаллигига чалинганларга тиббий ёрдам кўрсатиш учун деярли 30 минг ўринли туғруқхона муассасалари мавжуд.

9.5-расм. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларида туғилган пайтда кутилаётган умр кўриш давомийлиги, (йил)

Мамлакатда ҳар 100 минг кишига ҳисоблаганда, ижтимоий хавфи катта бўлган касалликларга чалиниш ҳолатлари, жумладан, туғма нуқсонлар билан туғилиш – 32,4 % га, юқумли касалликлар – 40,0 % га, юқори нафас органларининг ўткир инфекциялари билан оғриш – 4,2 баробар камайди. Дифтерия, паратиф, полиомиелит, безгак касалликларига чалиниш

ҳолатларига бутунлай барҳам берилди. Болаларни юқумли касалликларга қарши эмлаш даражаси қарийб 100,0 % ни ташкил этди.

Мингйиллик ривожланиш мақсадларини амалга оширишнинг муҳим йўналишларидан бири ВИЧ/СПИД профилактикаси ҳисобланади. Ўзбекистонда СПИД билан курашиш бўйича муассасаларнинг умумий тармоғи ишлаб турибди. Мазкур тармоқ СПИД билан курашиш бўйича республика маркази ва 14 минтақавий марказ, шунингдек республика, вилоят ва туман соғлиқни сақлаш муассасалари ҳузурида 78 та диагностика лабораториясини қамраб олган.

Инсонни ривожлантиришнинг *7–миллий мақсадэкологик барқарорликни таъминлаш*дир. Экологияни муҳофаза қилиш ва атроф-муҳитни асраб-авайлаш, айниқса, ҳозирги аномал табиий ўзгаришлар шароитида алоҳида аҳамият касб этади. Орол фожияси экология муаммоларига масъулиятсиз муносабатда бўлишнинг яққол мисолидир.

Қирқ йил мобайнида Орол денгизи акваторияси 7 баравар қисқарди, сув ҳажми 13 марта камайди, унинг минераллашуви эса ўнлаб баравар ошиб, денгизни тирик организмларнинг яшаши учун яроқсиз аҳволга келтирди. Натижада қарийб барча ҳайвонот ва наботот олами таназзулга учради ва йўқолди.

Бугун Орол бўйида нафақат экологик, балки дунё миқёсида оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммолар пайдо бўлди. Орол денгизининг қуриши давом этаётгани ва унинг атрофида гуманитар фалокат содир бўлаётгани сабабли Орол бўйининг табиий биологик фондини асраб-авайлаш, Орол инқирозининг атроф-муҳитга, энг муҳими, бу ерда истиқомат қилаётган юз минглаб ва миллионлаб одамлар ҳаётига ҳалокатли таъсирини камайтириш бугунги кундаги энг муҳим вазифа ҳисобланади.

Ўзбекистонда бу оламшумул масалага алоҳида эътибор берилгани ҳолда табиатни муҳофаза қилиш, сув ва сувдан фойдаланиш, ҳавони, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш тўғрисида, бошқа қатор қонунлар қабул қилинди, экологик йўналишдаги 300 га яқин нодавлат нотижорат ташкилотларини бирлаштирган Ўзбекистон Экологик ҳаракати ташкил этилди.

Ривожланиш мақсадларида глобал шериклик - 8-миллий мақсад ҳисобланади. Ўзбекистон ҳозирги вақтда 120 мамлакат билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Давлатимизда 44 та чет эл мамлакатларининг элчихоналари, 10 та халқаро ташкилоти, 5 та халқаро молия ташкилоти, 3 та дипломатик мақомга эга савдо ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўз навбатида чет элларда Ўзбекистон Республикасининг 46 та дипломатик ва консуллик ваколатхоналари ҳамда халқаро ташкилотларда, шу жумладан Нью-Йоркда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, БМТнинг Европа бўлими ва Женевадаги халқаро ташкилотлар қароргоҳларида доимий ваколатхоналари мавжуд.

Республика 100 дан ортиқ халқаро ташкилотларнинг аъзоси хисобланади. Улар орасида БМТ, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги каби нуфузли тузилмалар мавжуд. Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи ва НАТО билан ҳамкорлиги ривожланиб бормоқда.

Жумладан, Жаҳон банки, шунингдек Халқаро тиклаш ва ривожланиш банки Ўзбекистонда аҳоли турмуш даражасини оширишга қаратилган стратегиясини амалга оширди.

Бу стратегия доирасида қуйидаги масалалар ҳал этилди:

- иқтисодий ўсиш учун муҳитни яхшилаш;
- қишлоқда иқтисодий имкониятларни кенгайтириш;
- аҳолига хизмат кўрсатиш самарадорлигини ошириш;
- атроф муҳитни бошқариш ва глобал ижтимоий неъматларни тақдим этиш.

Бугунги кунда Жаҳон банки томонидан Ўзбекистонда 10 та лойиҳа, жумладан Фарғона вилоятида сув ресурсларини бошқариш, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида тозалаш иншоотлари ва канализация тизимларини реконструкция қилиш, қишлоқ хўжалик корхоналарини қўллаб-қувватлаш, саноат корхоналарининг энергия самарадорлигини ошириш, мактаб таълимини ривожлантириш, “Саломатлик-3” лойиҳалари амалга оширилмоқда.

Осиё тараққиёт банки эса мамлакат қишлоқ жойларида сув таъминотини яхшилаш лойиҳаларини молиялаштирмоқда. Ушбу банк ҳамкорлигида “Дарсликлар ва ўқув адабиётлари нашр этилиши тизимини такомиллаштириш” инновация лойиҳасининг амалга оширилиши умумтаълим мактаблари ўқувчиларини дарсликлар билан ижара тарикасида таъминлашни жорий этишга хизмат қилди.

Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш миллий мақсадларига эришишда давлат мақсадли дастурларининг ишлаб чиқилиши ва изчил амалга оширилиши алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда. Маълумки, 1997 йилдан бери республикада ҳар бир йил муайян, жуда муҳим ва йирик ижтимоий муаммони ҳал этишга бағишланади (9.9-жадвал).

9.9-жадвал

Ўзбекистоннинг ҳар йилги ижтимоий устуворликлари

Йиллар	Ижтимоий устуворликлар
1997	Инсон манфаатлари йили
1998	Оила йили
1999	Аёллар йили
2000	Соғлом авлод йили
2001	Оналар ва болалар йили
2002	Қарияларни кадрлаш йили
2003	Маҳалла йили
2004	Меҳр ва мурувват йили
2005	Сихат-саломатлик йили
2006	Ҳомийлар ва шифокорлар йили
2007	Ижтимоий ҳимоя йили

2008	Ёшлар йили
2009	Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили
2010	Баркамол авлод йили
2011	Кичик бизнес ва тадбиркорлар йили
2012	Мустаҳкам оила йили

Мазкур ижтимоий масалани ҳал этиш учун кенг кўламли давлат мақсадли дастури ишлаб чиқилади. Ушбу Давлат дастури асосида минтақавий ҳамда ҳар бир вазирлик ва идоранинг дастури ишлаб чиқилади. Давлат дастурида белгиланган вазифаларни бажаришга амалда мамлакатнинг бутун аҳолиси, ҳар бир корхона, ташкилот ва муассаса сафарбар этилади.

“Ҳамма нарса инсон учун, инсон манфаатлари учун” концепциясининг изчил амалга оширилиши Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш соҳасида катта муваффақиятларга эришишни таъминлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ҳақли равишда “Ўзбекистон тарихий мезонларга кўра қисқа муддат бўлган 15-20 йил давомида бизнинг бош мақсадимиз – дунёдаги ривожланган демократик давлатлар қаторига кириш ва мамлакатимиз аҳолиси учун муносиб ҳаёт шароити ва сифатини яратиш йўлида ғоят улкан қадам қўйди, деб айтишга барча асосларимиз бор. Ва бу билан биз ҳақли равишда фахрланамиз”³⁷ деб уқтирди.

Назорат учун саволлар

1. Ўзбекистоннинг Инсонни ривожлантириш миллий мақсадлари БМТнинг Инсонни ривожлантириш мақсадларидан нималар билан фарқ қилади?
2. Ўзбекистонда Инсонни ривожлантириш индексини қуйидаги маълумотлар асосида аниқланг: аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот 3100 АҚШ доллари (харид қобилияти паритети бўйича); туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги 73 йил; таълим олишнинг ўртача давомийлиги 12 йил; кутилаётган таълим давомийлиги 14 йил.
3. Ўзбекистон аҳолиси турмуш даражасини оширишнинг минтақавий стратегиялари қайси мақсадларга эришишни кўзлайди?
4. Мамлакатнинг қайси минтақалари аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи минтақавий маҳсулот ўртача даражасига эга гуруҳга киради?
5. Кейинги 10 йил давомида мамлакат аҳолисининг жамланма даромадлари таркибида қандай ўзгаришлар рўй берди?
6. Инсонни ривожлантириш муаммоларини ҳал этишда фуқаролик жамияти институтлари қандай роль ўйнайди?

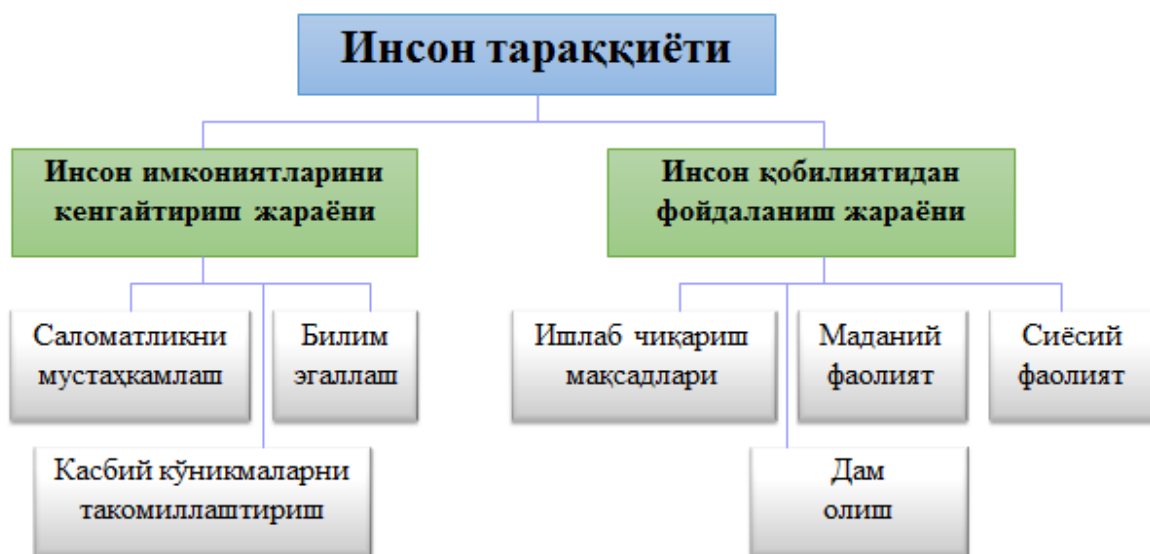
³⁷Каримов И.А. Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарты // Халв сўзи, 2012 йил 20 февраль.

ТАҚДИМОТЛАР

Инсон тараққиёти – бу инсонларнинг узоқ ва соғлом яшаши учун, уларни маълумотли бўлишлари ва муносиб ҳаёт кечиришлари учун маблағларга эга бўлишларида имкониятларининг кенгайтирилишидир.

Инсон тараққиётининг асосий мақсадлари:

- Оммавий бошланғич таълим
- Бирламчи тиббий ёрдам ва болаларни вакцинация қилиш
- Тўйиб овқатланмаслик ҳолатларини бартараф қилиш
- Оилани режалаштириш бўйича хизматлар
- Хавфсиз сув билан таъминлаш
- Иш ўринлари билан таъминлаш

Инсон ва иқтисодиёт.

Иқтисодиётни доим тебратиб турган инсон бўлади.

Инсонсиз иқтисодиётни тасаввур қилиш қийиндир.

Иқтисодиёт, хўжалик юритиш сифатида инсон билан бирга вужудга келган, инсон туфайли ва фақат инсон учун амал қилади.

Шу билан бирга иқтисодиёт ўз навбатида инсоннинг шахс сифатида шаклланиши ва унинг ривожланишига жуда кучли таъсир кўрсатади.

1. **Ўзбек иқтисод модели** (кичик бизнес ва хусусий, оилавий тадбиркорлик-одамларни ижодий ва **интеллектуал қобилиятини руёбга чиқариш**, билимга таянган инновацион жамият).
2. **Ўзбек илм-фан ва таълим модели.** (Янги билимлар яратиш, уларни инновацияларга айлантириб обод турмуш қуришга ўқитиш).
3. **Ўзбек соғлиқни сақлаш модели** (она ва бола саломатлигини муҳофаза қилиш, **интеллектуал салоҳиятни ривожлантиришга ва овқатланиш** масалаларига катта эътибор қаратилаган).
4. **Ўзбек оила модели.** (соғлом ва **интеллектуал салоҳиятли болаларни** яратади)
5. **Ўзбек маҳалла модели.** (**обод турмуш қуришда, интеллектуал салоҳиятли оила** ва болаларни кам таъминланган оилаларга **наъмуна қилиш**).

¹ Қ.Абдурахмонов ва б. “Инсон тараққиёти” Т., 2013й.

Инсон тараққиёти концепциясининг мазмуни, асосий мақсад ва вазифалари

табиат ва ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги билан боғлиқ масалалар

атроф-муҳитни асраш масалалари

тадбиркорликни ва маҳаллий инфратузилмани ривожлантириш

аҳолини иш билан таъминлаш

таълим

соғлиқни сақлаш

Инсон тараққиёти концепцияси элементлари

Самарадорлик. Инсон ўз фаолияти самарадорлигини ошириш, даромадларни шаклланишида тўлақонли иштирок этиш ва ўз меҳнатлари учун пул мукофотларини олиш имкониятларига эга бўлишлари лозим. Шунинг учун инсон тараққиёти учун иқтисодий ўсиш ва бандлик динамикаси ҳамда иш ҳақининг ўсиши жуда зарурдир.

Тенглик. Барча инсонларга тенг имкониятлар берилиши керак.

Барқарорлик. Имкониятларга эришишни нафақат ҳозирги, балки келажакдаги авлодларга ҳам таъминлаш керак. Бу ерда авлодлар ўртасидаги ва ҳар бир авлодда ривожланиш имкониятларининг адолатли тақсимланиши назарда тутилади.

Имкониятларни кенгайтириш. Бу инсонларнинг ўз оиласи, мамлакати ва умуман инсоният тақдири учун уларда жавобгарлик ҳиссини оширишларини аниқлатади.

Иқтисодий ўсиш ва инсон тараққиёти

1948 йил 10 декабрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 217 А (III) резолюцияси билан **“Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”** қабул қилинди ва эълон қилинди.

ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ ОМИЛЛАРИ

Таълимда, соғлиқни сақлашда ва оилада сифатли тузилмавий ўзгаришлар бўлиши керак;

Харажатлар оптималлашиб - асосан интеллектуал салоҳиятни ривожлантиришга қаратилиши керак

Соғлиқни сақлашдаги давлат бюджетини (15 %) ва шахсларни молиясини кўпроқ миёни ўсишга (ақлли болаларни туғилишига) қаратилиши

Оила давлат дастуридаги молияни ва ўз даромадларини миёни кучайтиришга қаратилиши

Таълим билим бериш моделдан – янги билим ишлаб чиқариш моделига ва уни ишлата библи, мақсадли ўқитиш

Жамият ва ишлаб чиқариш, билимли инсонларни қадрлаш (моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш) ва уларнинг билимини инновацияларга айлантириб, билимга таянган инновацион иқтисодиёт ташкил этиш.

Инсон тараққиёти индекси
Покистонлик иқтисодчи **Мухбул ул-Хақ** томонидан XX асрнинг 80-йилларида ишлаб чиқилган ва фанга киритилган.

Инсон тараққиёти индекси – камбағалликни, саводхонликни, таълимни, ҳаёт давомийлигини ва мамлакатнинг бошқа кўрсаткичларини қиёсий баҳолаш учун мўлжалланган

Инсон тараққиёти индекси (2010 йилгача амал қилган)

Индикатор	Максимал кўрсаткичи	Минимал кўрсаткичи
Туғилганда кутилаётган ҳаёт давомийлиги (ёш)	85	25
Саводхонлик даражаси (%)	100	0
Мактаб таълими билан қамраб олинганлик даражаси, %	100	0
Аҳоли жон бошига тўғри келувчи ЯИМ (АҚШ доллари)	40,000	100

Инсон тараққиёти индекси (янги)

Индикатор	Максимал кўрсаткичи	Минимал кўрсаткичи
Туғилганда кутилаётган ҳаёт давомийлиги (ёш)	83,2 (2010 йил Япония)	20
Таълим олишнинг ўртача давомийлиги (йил)	13,2 (АҚШ, 2000 йил)	0
Таълим олишнинг кутилаётган давомийлиги (йил)	20,6 (2002 йил, Австралия)	0
Аҳоли жон бошига тўғри келувчи ЯИМ (АҚШ доллари)	108 211 (1980 йил, БАА)	163 (2008 йил, Зимбабве)

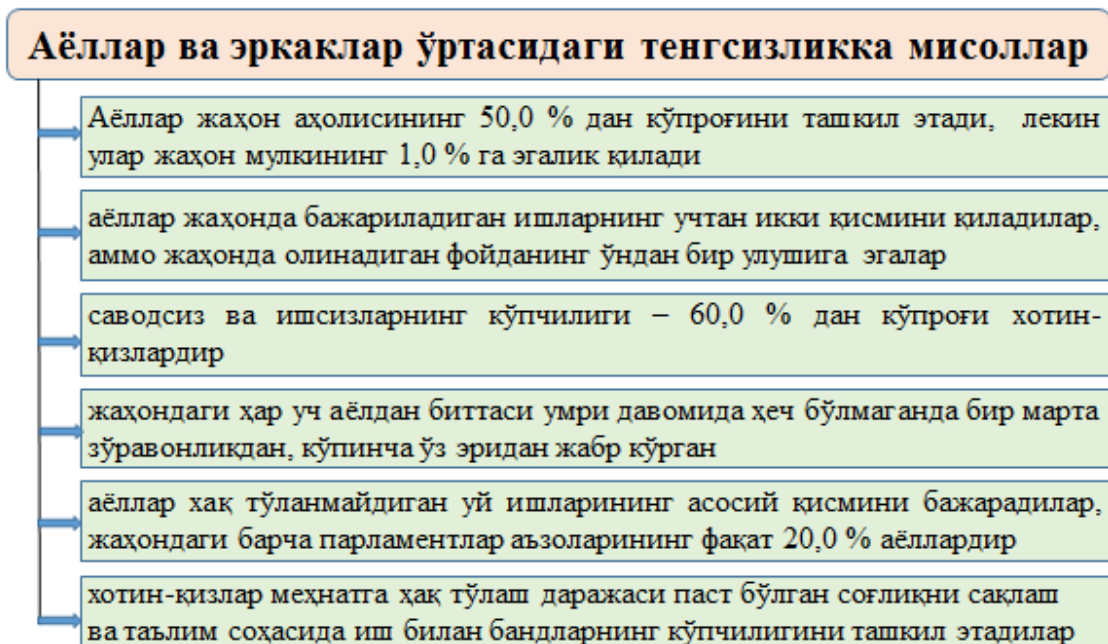
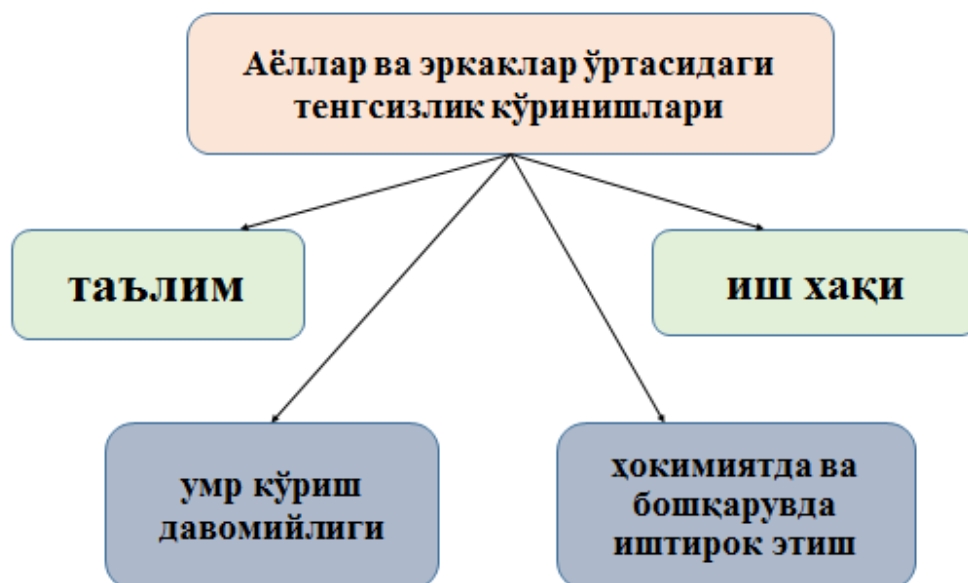
Инсон тараққиёти индексини баҳолаш мезони

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индексини	Даражаси
0,8-1	юқори
0,5-0,8 гача	ўртача
0-0,5 гача	паст

Дунё мамлакатларининг инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси
бўйича гуруҳланиши (2010 йил)

Ўрин	Мамлакатлар	Инсон тараққиёти индекси	Ҳаёт давомийлиги, ёш	ЯИМ, аҳоли жон бошига (АҚШ доллар)
Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси жуда юқори бўлган мамлакатлар				
1.	Норвегия	0,938	81,0	58,810
2.	Австралия	0,937	81,9	38,692
3.	Янги Зеландия	0,907	80,6	25,438
4.	АҚШ	0,902	79,6	47,094
5...	Ирландия	0,895	80,3	33,078
Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси юқори бўлган мамлакатлар				
65.	Россия	0,719	67,2	15,258
66.	Қазоқистон	0,714	65,4	10,234
Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси ўртача бўлган мамлакатлар				
87.	Туркменистон	0,669	69,2	4,315
102.	Ўзбекистон	0,617	73,0	3,085
109.	Қирғизистон	0,598	68,4	2,291
112	Тожикистон	0,580	67,3	2,020
Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси паст бўлган мамлакатлар				
128.	Кения	0,470	55,6	1,628
169	Зимбабве	0,140	47,0	176

Гендер (инглизча «gender», латинча «genus» сўзларидан - «зот») – инсоннинг жамиятда ўзини тутишини ва бундай тутиш қандай қабул қилинишини белгилайдиган **ижтимоий жинс**дир.

Гендер тенглигига эришиш усуллари

Гендер мейнстриминг – гендер масалаларини барча соҳалар ва йўналишларга жорий этиш

Махсус дастурлар – жиддий муаммолар ва тенгсизлик мавжуд бўлган соҳаларда гендер мейнстримингидан ташқари аёллар ёки эркакларга алоҳида-алоҳида йўналтириган махсус дастурлар, чоралар ва лойиҳалар ишлаб чиқиш

Ривожланишда Иқтисодий ҳамкорлик Ташкилоти Давлатларининг “Таълим соҳасида тадқиқотлар ва инновация маркази” экспертлари 2030 йилларга бориб таълимни қуйидаги тенденцияларини шаклланишини прогноз қилмоқда:

- ▶ 1) Демографик ҳолат (жамиятни қариши, болалар сониңи камайиши, инсонни яшаш ҳаётини узайиши, аҳолини ёш қатламини ўзгариши). Ёш аҳолини камайиши ҳисобига жамиятни қариши таълим тизимидан соғлиқни сақлаш ва пенсия тизимига маблағларни кўчиб ўтишига олиб келади. Уз навабатида меҳнатга лаёқатли аҳоли қатламида солиқларни ортишига олиб келиши кузатилиши мумкин.
- ▶ 2) Шиддат билан Информацион технологияларни ўсиши ва бутун дунё инфорацион паутинани кенгайиши билан таълим ва тадқиқот услубини кескин ўзгариши эвазига таълим таннархини тушиши ва таълимга етишиш имкониятини ортиши кузатилади.
- ▶ 3) Глобал иқтисодда илмга бўлган талабни ортиши кузатилади. Давлатлар ўртасида рақобатни доимо ортиши эвазига илмга ва инновацияга бўлган талабни кучайиши.
- ▶ 4) Аҳоли мобильлигини ортиши. Иммиграцияни кучайиши миллий қадриятлар ўртасида конфликтни кучайтиради ва таълим тизимида турли ёндашувларни ҳосил қилади.
- ▶ 5) Иш вақти давомийлигини ва аҳоли бандлик таркибини ўзгариши.

Замонавий билимга талаб

- ▶ 30 йил олдин таълим 10-15 йилга етарли эди
- ▶ 20 йил олдин таълим 8-10 йилга етарли эди
- ▶ 15 йил олдин таълим 5-8 йилга етарли эди
- ▶ 10 йил олдин таълим 3-5 йилга етарли эди
- ▶ 5 йил олдин таълим 2-3 йилга етарли эди
- ▶ Бугун 1-2 йилга етарли бўлмоқда

«Ижтимоий ҳимоя»

Ижтимоий ҳимоя – давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар, ихтисослаштирилган муассасалар, иш берувчилар ва жисмоний шахслар томонидан амалга ошириладиган, аҳолининг ижтимоий заифлигини олдини олиш ва бартараф этишга қаратилган ўзаро боғлиқ бўлган ҳуқуқий, иқтисодий чора-тадбирлар ва кафолатлар тизимидир.

Аҳолига ижтимоий ёрдамни тақдим этиш кўринишлари:

1

пул тўловлари

(пенсия, нафақа, стипендия, моддий ёрдам, компенсация ва бошқа);

2

натурал ёрдам

(озик-овқат маҳсулотлари, зарур саноат товарлари, ёқилғи ва бошқа);

3

имтиёзлар

(турар-жой, коммунал, транспорт ва бошқа хизматларида).

Ҳудудда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш модели

1

Ижтимоий қўллаб-қувватлаш;

2

Ижтимоий ёрдам;

3

Ижтимоий имтиёзлар;

4

Ижтимоий хизмат кўрсатиш;

5

Ижтимоий хизматлар;

6

Ижтимоий суғурталаш.

**Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг
асосий тамойиллари:**

- 1** фуқароларнинг ижтимоий ҳимояга оид ҳуқуқларига риоя этиш;
- 2** инсонпарварлик ва ижтимоий адолат;
- 3** ижтимоий ҳимоя қилиш чораларини белгилашда уларнинг аниқ манзиллигини ҳамда ижтимоий заиф аҳоли тоифаларининг ҳақиқий эҳтиёж ва муҳтожликларини ҳисобга олган табақалаштирилган ёндошувини таъминлаш;
- 4** ижтимоий заиф аҳоли тоифаларини ижтимоий кўллаб-қувватлашда тенглаштиришга ва боқимандаликни келтириб чиқаришга йўл кўймаслик;
- 5** очиқлик ва ошкоралик асосида ижтимоий ёрдам кўрсатиш;

**Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг
асосий тамойиллари:**

- 6** ёрдамдан фойдаланишнинг ихтиёрийлиги;
- 7** кўрсатиладиган ёрдамнинг турмуш кечириш минимумидан кам бўлмаслиги;
- 8** ижтимоий ёрдам кўрсатиш мақсадида хусусий ва ҳомийлик маблағларининг кенг жалб этилиши;
- 9** ижтимоий ёрдам кўрсатишга фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини кенг жалб этиш;
- 10** аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича чораларнинг тизимлилигини, уйғунлигини ва изчиллигини таъминлаш.

Ижтимоий ҳимоя **объектлари:**

1 ногиронлар, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлиги бўлганлар;

2 ногирон болалар;

3 пенсионерлар

4 техноген ва табиий офат, ҳалокатлар оқибатида ҳамда ҳарбий ва миллатлараро можаролар натижасида жабрланган шахслар;

5 ёлғиз кекса фуқаролар, меҳнат стажига эга бўлмаган 65 ёшга тўлган эркаклар ва 60 ёшга тўлган аёллар ҳамда ўзгалар ёрдамига муҳтож бўлган ёлғиз кекса фуқаролар;

6 кам таъминланган оилалар ва вояга етмаган болалари бор оилалар;

Ижтимоий ҳимоя **объектлари:**

7 етим болалар ва ота-онасининг қарамоғисиз қолган болалар;

8 ижтимоий аҳамиятга эга бўлган касалликлар билан оғриган шахслар;

9 кам таъминланган оилалардаги боласи икки ёшга етгунга қадар уни парваришлаш билан банд бўлган оналар ёки онанинг ўрнини босувчи шахслар;

10 боқувчисини йўқотган оилалар, вояга етмаган болаларни тарбиялаётган бевалар;

11 “ишсиз” деб расмий равишда қайд этилган фуқаролар;

12 16 ёшгача бўлган болалар, 18 ёшгача – умумтаълим мактаблари, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчилари;